श्री

लेखरत्नमाला

अथवा

नाना फडणविसांचे निवडक पत्रांचा संग्रह.

(गंगे सद्दर्शन दे श्री विष्णु-स्वामिभक्त नानातें
जगतोक माय तूं हें पूर्ण करु मनोरथास या नातें)
मोरोपंत–गंगावकिली.

हें पुस्तक
अंताजी रामचंद्र हरडीकर यांनीं रचिलें.

त्याची ही तिसरी आवृत्ति
(चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांच्या मार्फत)
बळवंत गणेश दाभोळकर
यांनीं
' जगद्धितेच्छु ' छापखान्यांत छापविली.

शके १८११.

किंमत आठ आणे.

॥ आर्या ॥

भानु-कुळीं जन्मुनियां भानूसम सर्व मान्य जो झाला ॥
महाराष्ट्र-देश-भूषण ऐसें सर्वत्र बोलती ज्याला ॥ १ ॥
महाराष्ट्र-राज्यसूत्रें चातुर्यें बहुत दिन करीं धरुनी ॥
अत्यंत कीर्ति जेणें मेळविली राज्य-शकट चालवुनी ॥ २ ॥
" मम ऋण सत्वर फेडुनि द्या कोणी मजप्रती अहो मुक्ती " ॥
देहावसान-समयीं अशि माधव-नृप-मुखें निघे उक्ती ॥ ३ ॥
तेव्हां सर्व अधोमुख पाहुन जो पुरुषवर पुढें झाला ॥
ऋण फेडुनि रायातें जेणें संतोष तेधवां दिधला ॥ ४ ॥
पितृव्य-राज्य-लोभें नारायणराव पावतां मरण ॥
तें महदन्यायाचें कृत्य जयाला न जाहलें सहन ॥ ५ ॥
त्या घोर पापकर्में स्वमनीं अत्यंत होउनी क्रुद्ध ॥
घ्याया सूड तयाचा जो धैर्यें करुनि जाहला सिद्ध ॥ ६ ॥
चातुर्यें चतुरांना मेळवुनी सकल सिद्धता करुनी ॥
जो अधम पेशव्याला राज्यपदावरुनि देत ढकलूनी ॥ ७ ॥
नृपपत्नी गर्भवती नेउनियां जो पुरंदरीं ठेवी ॥
महाराष्ट्र वीर सारे अपुल्या पक्षाकडेस जो वळवी ॥ ८ ॥
प्रसवे नव मासांतीं नृपभार्या जेधवां कुमाराला ॥
तेव्हां स्वकार्यसिद्धी मानुनियां हर्षयुक्त जो झाला ॥ ९ ॥
बहु उत्साह जयानें आनंदें पुण्यपत्तनीं केला ॥
नृपपुत्रजन्म जेणें लोकांला रामजन्म वाटविला ॥ १० ॥
रायाच्या बालपणीं चातुर्यें राज्यभर शिरीं धरुनी ॥
बहु सौख्य जनां दिधलें ज्यानें रिपुवर्ग-गर्व घालवुनी ॥ ११ ॥
महाराष्ट्र-राज्य-कार्यी व्हावा अपुला प्रवेश हा हेत ॥
धरुन मनीं परदेशी जन झटले करुनियां उपायशत ॥ १२ ॥
कपट-प्रयत्न त्यांचे चातुर्यें जो हणूनियां पाडी ॥
' महाराष्ट्रराज्यरक्षक ' कीर्ति अशी जो दिगंतरीं धाडी ॥ १३ ॥
दुर्दैवें प्राणांतें कंटाळुनि भूपती उडी टाकी ॥
तें दुर्वृत्त परिसतां घाबरुनी जो पडे बहू शोकीं ॥ १४ ॥

परलोकां नृप जातां दुःखें जो शोक-सागरीं पडला ॥
'बहु हाय हाय झाला घात' असें तो ह्मणूनिया रडला ॥ १५ ॥
रघुनाथ-पुत्र राजा होतां जाईल राज्य विलयाला ॥
मानून असें त्यातें टाळाया जो परोपरी झटला ॥ १६ ॥
युक्तिप्रयुक्ति रचितां गांठीं भीरुत्व तेधवां ज्याला ॥
करुनि पलायन वेगें गेला महाडास जो रहायाला ॥ १७ ॥
आजन्म देश-सेवा करुनी अत्यंत कीर्ति मेळवुनी ॥
जो परलोका गेला स्वजनांतें प्रीय फार होवोनी ॥ १८ ॥
आहे प्रख्यात जगीं जो नाना फडणवीस या नांवें ॥
तल्लेख रत्नमाळा बुधचरणीं मी समर्पितों भावें ॥ १९ ॥

प्रस्तावना.

(गेला तो नृप ते प्रधान अवघे ते पंडितांची सभा ।
गेली ते नगरी तशा शशिमुखी ज्या ‘ तप्तहेम ’ प्रभा ॥
गेला तो नृपपुत्र त्या शुभकथा ग्यां देखिलें सर्व जें ।
तें जेणें स्मरणास योग्य रचिलें काळास त्या वंदिजे ॥ १ ॥

--वामन-वैराग्य शतक)--

आमच्या या भरतखंडांतील लोकांचें सर्व प्रकारें बरें वाईट करण्याचा मक्ता गेल्या शतकांत आकाशांतील देव बापानें, आपलीं आवडतीं लेंकरें जीं आंग्लभौमबाळकें त्यांस एकदांच देऊन टाकला. त्यामुळें आमचें संरक्षण करणें, आह्मांस विद्यामृत पाजणें, आमच्याकरितां ग्रंथ तयार करणें, आह्मांस इतिहास सांगणें, आह्मांस कलाकौशल्यें शिकविणें,–फार काय ? आह्मांसाठीं सर्व कांहीं करणें, आमच्या परदेशस्थ यजमानांकडे लागलें. त्यामुळें आह्मीं क्रियाशून्य होत्साते स्तब्ध बसलों. सर्व प्रकारें भरपूर साधनें अनुकूळ असतां आह्मीं होऊन कोणती हालचाल केली नाहीं; कारण परमेश्वरानें जर आह्मांस सप्तसमुद्रांपार असणारे शहाणे लोक यजमान करून पाठवून दिले, तर मग आपण होऊन उठाठेव करण्याची गरज आह्मांस काय राहिली ? बहादूर इंग्रज इकडची बेबंद नगरी मोडून जे स्वामी बनले आहेत ते आमचे देशाचें सर्व प्रकारें कल्याणच करतील, व या कर्माचे अधिकारी तेच आहेत; असें मानून आह्मीं स्वस्थ बसून राहिलों.

इंग्रेजांनीं या देशांतील सत्ता हातीं घेतांना संपूर्ण रयतेचें कल्याणच करण्याची जरी प्रतिज्ञा केली होती, तरी त्या प्रतिज्ञेचें त्यांस लवकरच विस्मरण झालें असें दिसतें. इतकेंच नाहीं, तर मूळ संकल्प करतांनाच तो सिद्धीस नेण्याचा त्यांचा उद्देश नव्हता, असेंही वाटतें. त्यांनीं जें जें कांहीं केलें तेणेंकरून इकडील लोकांचे नैसर्गिक गुण व संपत्ति यांची वृद्धि न होतां उलट दुर्गुण व दारिद्र्य यांची मात्र देशांत वृद्धि झाली. ही गोष्ट प्रतिपक्षपूर्वक सिद्ध करण्याचें हें योग्य स्थळ नाहीं, सबब अभिप्रेत विषयाचे संबंधानें याचा थोडासा उहापोह करूं.

इतर सर्व गोष्टींप्रमाणें या देशांतील लोकांस त्यांचा खरा इतिहास कळविणें हें कामही बहादूर इंग्रेजांकडेसच आलें. खऱ्या इतिहासाचीं सर्व साधनें त्यांस अनुकूळ होतीं; मग त्यांचा योग्य उपयोग करून घेऊन घडलेला खरा खरा प्रकार जगास कळविण्यास त्यांस कोणी नको ह्मटलें होतें ? उलटें तसें करणें हें त्यांचें कर्तव्य होतें. पण दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं, इंग्रेज इतिहासकार आपलें कर्तव्यकर्मापासून पराङ्मुख झाले. विजयमदेंकरून त्यांचे नेत्र फिरून गेले, दुराग्रहानें त्यांची मति भ्रंश पावली, व ते इकडील लोकांवर अकारण तुटून पडले. आपल्या सजातीयांचें माहात्म्य वाढवून गरीब बिचाऱ्या हिंदु लोकांस त्यांनीं पाण्यापेक्षां पातळ करून टाकलें. ' शौर्य, धैर्य, उद्योग, राजकार्य, चातुर्य, इत्यादि गुणांची खरी जननी काय ती आंग्लभूमी ! आणि आर्यभू, कापल्य, आलस्य, भीरुता, मूर्खत्व, इत्यादि दुर्गुणांस प्रसवणारी ! ' हें तत्त्व त्यांनीं सर्व जगभर प्रसृत केलें. हिंदु लोकांत शौर्य नाहीं. इंग्लंडांतला एक सोजीर हिंदुस्थानांतील एक हजार लोकांस मागें सारील, इकडच्या मोठ्या राजकार्य धुरंधरास तिकडचें एकादें शाळेंतलें पोर देखील सहज फसवील, असल्या कुत्सित कल्पना त्यांनीं लोकांचे डोक्यांत भरवून दिल्या; आणि या सर्वांचें मोठें प्रमाण काय तर हिंदु लोकांनीं आपण होऊन आपलें राज्य गमाविलें, अशी प्रसिद्धि त्यांनीं अवघ्या जगांत केली.

आतां इंग्रेज बहादुरांच्या वरील कोट्या किती खऱ्या आहेत, तें सांगण्याची फारशी जरूर नाहीं. दुराग्रहपटलानें जो अंध बनला नसेल, त्याला खरा प्रकार तेव्हांच दिसून येणार आहे कीं, अटलांटिक महासागरांतील एका बेटांतच साऱ्या सद्गुणांस पीक यावें, व हिमालयाचे पायथ्यापासून तों केप कन्याकुमारीपर्यंत यच्चयावत् जागीं दुर्गुणांचे मोड रुजावेत, असा ' आकाशांतील देव बापानें ' ठरावच करून टाकला आहे, असें मानण्यास कांहीं कारण नाहीं. ज्या काळीं ग्रेटब्रिटन देश कोणास माहीत नव्हता, व ज्या काळीं इंग्लंडांतील लोक पशूंचीं कातडीं पांघरीत होते, त्या काळीं हिंदु लोकांचें संपूर्ण जगावर वर्चस्व होतें. व त्यांच्या विद्यादिकांचा सर्वत्र जयजयकार होत होता. कदाचित् इंग्लंड देशाचें नांव लोपून तो लहान टापू दुसऱ्या एकाद्या युरोपीय राष्ट्राच्या ताब्यांत आहे, व हिंदुस्थानांत इंग्रेजी सत्ता झाली होती ही गोष्ट इतिहासांत मात्र शेष

आहे, अशी वेळ भविष्यकाळीं आली ! तरीही हिंदु लोकांचें प्राचीन बुद्धिवैभव त्या वेळींही गर्जत राहील; यांत संशय नाहीं. हरिश्चंद्र, धर्मराज, कर्णार्जुन, यांची गोष्ट राहो, परंतु विक्रम, भोज्य, पौरस, इत्यादि प्राचीन, व शिवाजी, बाजीराव, माधवराव, इत्यादि अर्वाचीन नर-रत्नें, ज्या खाणींत पैदा झालीं, त्या खाणीस कोळशांची खाण ह्मणणें हें केवढें साहस ? किंबहुना केवढा मूर्खपणा आहे, हें सांगावयास नकोच.

हिंदूंनीं आपलें राज्य गमाविलें, असा त्यांजवर जबरदस्त आरोप आहे. पण या आरोपास एकटे हिंदूच पात्र आहेत काय? ज्यांचें राज्य जातें ते मूर्ख-शिरोमणी असा जर सिद्धांतच केला, वाखाणलेलीं अशीं किती बरें राष्ट्रें या आरोपांतून मुक्त होतील? ग्रीस, रोम, मिसर, कार्थेज, इत्यादि राज्यें आज कोठें आहेत? 'नीचैर्गच्छत्युपरिच दशाचक्रनेमीक्रमेण' हा न्याय कोणास लागू नाहीं? काळाच्या ज्या भयंकर तडाक्यांत 'राम गेले, युधिष्ठिर गेले, विक्रमादित्य अस्तंगत झाले. ' तेथें बिचाऱ्या शिवाजी बाजीरावांची कथा काय? फार कशाला, संपूर्ण युरोपास हालवून सोडणारा जो नेपोलियन बोनापार्ट, त्याजलाही 'दस्त' करणाऱ्या शूर वेलिंगटनाचें शौर्य आजला त्याचे किती देशबांधवांत आहे? तर हे सर्व विचार जो मनांत आणील, त्याला दोन हजार वर्षांमागचें वैभव आज हिंदुस्थानांत आढळत नाहीं, ह्मणून केवळ हिंदु लोकांनाच नांव ठेवावें लागणार नाहीं.

वरील विवेचनावरून इंग्रजांनीं आमचा इतिहास बुद्धिपुरःसर खरा लिहिला नाहीं, व पुढेंही हें काम त्यांजकडून होणें अशक्य आहें, ही गोष्ट वाचकांचे लक्षांत येऊन चुकलीच असेल; तरी त्याचे पुष्टिकरणार्थ प्रत्यक्ष प्रमाण दाखल खुद्द इतिहास पुस्तकांस अनुलक्षून कांहीं मजकूर येथें दाखल करतों.

ऱ्हास पावलेल्या प्राचीन आर्य सत्तच पुनरुज्जीवन सोळाव्या शतकांत महाराष्ट्र देशांतील एका कोंपऱ्यांत कसें झालें ? व तेथून क्रमाक्रमानें त्याचा विस्तार साऱ्या भरतखंडभर कसा झाला? आणि महाराष्ट्रियांचें शौर्य व बुद्धिवैभवरूप तेज दोन शतकें कसें चमकत राहिलें होतें, तें सांगण्याची फारशी जरूर नाहीं, कारण त्या तेजाची मंदतर प्रभा अजूनही समूळ नाहींशी झाली नाहीं. मग असें असून या काळाचे इतिहास इंग्रेजांनीं लिहिले आहेत त्यांत पाहूं जातां या अपूर्व तेजाचा कांहींच प्रत्यय दिसून

येत नाहीं. 'हिंदुस्थानचा इतिहास' असें ढळढळीत सदर घालून लिहिलेल्या मॉरिसचे इतिहासांत, एका तरी पेशव्याचें नांव आलें आहे काय? मराठ्यांची एक तरी मोहीम त्यांत वर्णिली आहे काय? नाना फडणविसाचा नुसता निर्देश तरी त्यांत यावयाचा होता? पण कांहीं नाहीं! ग्रंथकारानें आपली सारी करामत क्लैव, लॉरेन्स, लेक, मनरो, इत्यादि सजातीय महावीरांचे पोवाडे गाण्यांत खर्च करून टाकली आहे. ग्रांट डफनें मात्र पुष्कळ समंजसपणा धरून मराठ्यांचा इतिहास दिला आहे. तरी देखील जेथें जेथें इंग्रेजांचा संबंध आला तेथें तेथें त्याची लेखणी निवळ सत्यासच धरून चालली नाहीं असें महाराष्ट्रियांनीं लिहिलेल्या त्या वेळच्या लेखांवरून उघड होतें. तर इंग्रेजांचे हातून आपला खरा इतिहास आपणांस कधींच मिळणार नाहीं हें मनांत आणून आपण होऊन आपला इतिहास तयार करून घेतला पाहिजे हें उघड आहे. इतिहासाचे अभ्यासाची अवश्यकता काय आहे, तें सविस्तर सांगण्याची आजला गरज राहिली नाहीं. तरी आपले देशाप्रमाणें जो देश पूर्वकाळीं उच्च स्थितींत असून पुढें निकृष्ट स्थितींत आला असेल, त्या देशांत वैभव काळचे इतिहासाचा अभ्यास आस्थापूर्वक करणें जरूर असल्याचीं कांहीं कारणें येथें दाखल केलीं पाहिजेत.

कोणतीही गोष्ट कर्तव्य असतां करणाराचे ठायीं ती करण्याबद्दल उत्साह असावा लागतो. 'माझेठायीं ही गोष्ट करण्याचें सामर्थ्य आहे, उद्योग व ज्ञान यांचे बलानें मी ती करूं शकेन' अशी कर्त्याची खात्री असली पाहिजे, तरच ती गोष्ट कधीं काळीं सिद्ध होणार आहे, याचे उलट प्रकार जर असेल, ह्मणजे मला ही गोष्ट करतां येणार नाहीं, माझे बापाच्यानें जें झालें नाहीं तें मीं कसें करावें? असें जर त्याचे मनांत घोळत असेल तर त्याचा पाय खचीत मागें येईल. यास्तव ज्या आह्मांस शौर्य, विद्या, कला इत्यादिकांचें अर्जन करून उच्च स्थितीस यावयाचें आहे त्या आह्मांस आमच्या पूर्वजांचे पराक्रम व उत्कर्ष ऐकून हुरूप कां येणार नाहीं? आमच्या पूर्वजांनीं 'कृष्णातीरच्या घोड्यांस सिंधू नदीचें पाणी पाजिलें,' 'आमच्या पूर्वजांनीं 'यवन कुंजर शिरपर' चढाव करून, शत्रुगजगंडस्थलाचें विदारण केलें, आमच्या पूर्वजांनीं आपल्या अपूर्व बुद्धिप्रभावानें सकल शत्रूंस चकित करून टाकून 'खुपशर्तीनें राज्य राखिलें,'

व परदेशस्थ शत्रूंकडून ‘ मराठा * म्याकिवेल ’ ह्मणवून घेतलें, इत्यादि गोष्टी इतिहासज्ञानानें आमचे मनांत पूर्ण ठसल्यावर पुढील कार्याविषयीं आह्मी उत्साहयुक्त कां होणार नाहीं ? तसेंच पूर्वजांचीं चरित्रें वाचल्यानें जो एका प्रकारचा आनंद होतो, तोही इतिहास अवलोनानें होणार आहे. ‘ निज—पूर्वज—चरितांही होय मुदित जेविं तोक थांनांही’ असें जें पंतांनीं ह्मटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. तर आमच्या पूर्वजांच्या इतिहासाचा अभ्यास करणें, हें अत्यंत आल्हादकारक, व लाभदायक आहे, हें ध्यानांत आणून प्रत्येक हितेच्छु आर्यानें तो आस्थापूर्वक करावा हें योग्य आहे.

येथवर उपोद्घातादाखल जे विचार मनांत आले, ते दाखल केले. आतां प्रस्तुत पुस्तकाबद्दल जो कांहीं प्रस्ताव करावयाचा, तो करावयास लागतों. महाराष्ट्राच्या खऱ्या इतिहासाचीं साधनें ह्मटलीं ह्मणजे जुन्या बखरी, पत्रें, यादी, तहनामे, वगैरे हीं होत. हे मौल्यवान् लेख सर्वत्रांचे उपेक्षाबुद्धिस्तव आजपर्यंत जागोजाग रद्दींत लोळत पडले होते. कित्येक तर वाळवेच्या भक्ष्यस्थानीं पडले, कित्येक वाण्यांच्या दुकानीं जाऊन हिंगजिऱ्यांशीं सामील झाले. कित्येकांचीं मुलांनीं लिखितें करून फाडून टाकलीं, व असाच प्रकार आणखी कांहीं दिवस चालला असता तर अशा प्रकारचे लेखांचा समूळ लोप होऊन गेला असता. परंतु सन १८७८ सालीं तिघां † उपपदधाऱ्यांनीं ‘काव्येतिहास संग्रह’ नांवाचें मासिक पुस्तक सुरू केलें. व तेणेंकरून जुन्या लेखांचें पुनरुज्जीवन होऊं लागलें. ‘का० सं०’ कारांचे हे संपूर्ण महाराष्ट्रावर मोठेच उपकार आहेत. त्यांनीं आपलें काम आज आठ वर्षें मोठ्या आस्थेनें व उत्तम प्रकारें बजाविलें आहे; व पुढेंही बजावीत आहेत. आणि त्यामुळें प्राचीन लेख बुडण्याची भीति नष्ट होऊन त्यास चिरस्थाइत्व आलें आहे, इतकेंच नाहीं तर भावी इतिहासकारास उत्तम सामग्रीची त्यापासून सिद्धता झाली आहे. सांगायचें इ-

---

* ‘ म्याकिवेल ’ हा इटाली देशांत अति विख्यात प्रधान होऊन गेला. हा कुटिल राजनीतींत अति निपुण होता. वरील उल्लेख नाना फडणविसांचे संबंधानें इंग्रज लोकांनीं केला आहे, हें बहुतेकांस माहीत आहेच.

† रा० साने व मोडक, या दोघांचेच नांवानें सदर पुस्तक प्रसिद्ध झालें, परंतु कै० रा० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचाही त्याचे कर्तृत्वांत हात आहे हें लवकरच समजलें.

तर्केंच कीं, आमचे प्रस्तुत पुस्तकाचा उपक्रम या पुस्तकापासून झाला आहे. संग्रहाचे अंक आमचे वाचण्यांत येऊं लागतांच असे प्रकारचे जुने लेख मिळविण्याची आह्मांस इच्छा उत्पन्न होऊन आह्मी शक्त्यनुसार त्या उद्योगास लागलों. व त्या कामीं आह्मांस बरेंच यश आलें. पुष्कळ लेख आह्मांस मिळाले; व आणखीही मिळण्यासारखे आहेत. आह्मीं मिळालेले लेख का० सं० कर्त्यांकडे पाठविले. त्यांनीं मेहेरबानीनें ते सवडीप्रमाणें प्रसिद्ध केले. व कांहीं हल्लीं प्रसिद्ध होत आहेत.

थोडे दिवसांपूर्वी नाना फडणवीस यांनीं लिहिलेलीं सुमारें दोनशें असल पत्रें आमचे हातीं आलीं. नानांसारखा राजकार्य-चतुर पुरुष या देशांत आजवर झाला नाहीं, अशी ख्याति सर्वतोमुखीं आहे. ज्यानें कधीं पुण्याची वेसही पाहिली नाहीं, किंवा नानांच्या चरित्राचें एक पानही उलटलें नाहीं, असा मनुष्यही नानांच्या चातुर्याच्या गोष्टी मोठ्या डौलानें सांगत असतो. मग खुद्द नानांनीं लिहिलेल्या राजकरण संबंधीं पत्रांत काय बहार असेल तें सांगणें नकोच. हीं बहुतेक पत्रें राजकारण संबंधीं आहेत. महादजी शिंद्यांचे दरबारांत नानांकडून नारो शिवदेव*नांवाचे वकील होते त्यांस व कांहीं त्यांचेच दुसरे जोडीदारांस व कांहीं खुद्द पाटीलबोवांस गेलेलीं हीं पत्रें आहेत. या सर्व पत्रांत नानांचें बुद्धिसर्वस्व सांठवलेलें आहे. मराठ्याचे इंग्रेजांशीं युद्ध सुरू होतें, व महादजीचे मार्फत पुणें दरबाराशीं तह ठरत होता त्याच कालाचे सुमारास हीं पत्रें लिहिलीं असून त्यांतील विषयही बहुतकरून तोच आहे. हीं सर्व पत्रें अथपासून इतिपर्यंत वाचण्यालायक आहेत, सबब आह्मीं तीं चालीप्रमाणें का० सं० कर्त्यांकडे पाठविलीं. व त्यांजकडून जानेवारी १८८४ चे अंकापासून तीं दर अंकांत थोडथोडीं छापण्यांत येत आहेत. तीं अवश्यमेव वाचण्याविषयीं आमची सर्वांस शिफारस आहे.

---

* या नारोपंताबद्दल विशेष माहिती आम्हांस अद्यापि मिळाली नाहीं. तो वांईकडील राहाणारा होता असें कित्येक लेखांवरून दिसतें. हा फार शहाणा, हुषार व नानांचा अति विश्वासु होता अशाबद्दल अनेक प्रमाणें आढळतात निबंधमाला अंक ८२ यांत 'महादजी शिंद्यांचा हा अधिकारी होता' असें लिहिलें आहे, तें चुकीचें आहे. विद्वान मालाकारांनीं सरासरी अनुमानधपक्यावरूनच सदरील उल्लेख केला आहे असें दिसतें.

हीं सर्व पत्रें एके ठिकाणीं वाचण्यास मिळावीं हें फार अगत्याचें आहे. परंतु का० सं० पुस्तकांत तशी सोय नाहीं व तें पुस्तक नेहमीं घेण्याचें सर्वत्रांसच सामर्थ्यही नाहीं. यांतील कांहीं लेख तर प्रत्येक महाराष्ट्रियांनीं लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहेत. सबब सदर्हू पत्रें का० सं० हांत फुटकळ छापतात, तसें न करितां आह्मीं तीं विषयानुरोधानें लावलीं; व त्यांतील अति महत्वाचे लेख निवडून काढिले. आणि प्रत्येक लेखांसंबंधानें शक्त्यनुसार थोडी बहुत माहिती देऊन हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें ह्मणून, कमी किंमतीस देतां यावें अशा प्रकारें तयार करून आमच्या प्रिय महाराष्ट्र बांधवांस सादर केलें आहे. यांतील लेखासंबंधानें आणखी बऱ्याच ठिकाणीं इतर ऐतिहासिक माहिती द्यावयास पाहिजे होती, असें आह्मांस वाटतें; परंतु आह्मांस असावी तितकी वेळाची अनुकूलता नाहीं, व इतिहासाचें अध्ययनही आमचें बेताबाताचेंच आहे, हें कळविण्यांस आह्मांस शंका वाटत नाहीं. या न्यूनतेमुळें मूळ लेखांस यत्किंचित्ही कमीपणा येत नाहीं, असें जाणून आह्मीं तिकडे विशेष लक्ष्य पुरविलें नाहीं; तथापि हें आमचें पुस्तक आमच्या देशबंधूंस पसंत पडून त्याची तृतीयावृत्ति काढण्याचाच प्रसंग आल्यास ही न्यूनता नाहींशी करण्यास आह्मी कमी करणार नाहीं, असें आज खात्रीपूर्वक सांगून ठेवतों.

या पुस्तकांत उतरून घेतलेले लेख जसेचे तसेच घेतले आहेत. वाक्यरचना व शब्द वगैरे यांत बहुधा फेर केला नाहीं. क्वचित् ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, यांत अर्थबोध होण्यास्तव, फरक केला आहे. तसेंच नवीन रीतीप्रमाणें विरामचिन्हांचा उपयोग केला असून दुर्बोध शब्दांचा अर्थही जेथल्या तेथें दिला आहे. हे शब्दांचे अर्थ लिहिण्यास का० सं० वरून फार मदत झाली आहे, हें येथें कळविणें जरूर आहे.

हें पुस्तक तयार करण्याचे कामीं आमचे मित्र रा० रा० गोविंद रामचंद्र केळकर इंग्लिश टीचर महाड यांनीं आह्मांस फार मदत केली ही गोष्ट येथें दाखल करण्यांस आह्मांस फार आनंद होत आहे. यांचेच श्रमानें नानांचीं प्रस्तुतचीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत. नाहींतर तीं सर्व वाळवेच्या भक्ष्यस्थानीं लौकरच पडलीं असतीं.

असो, तर ही प्रस्तावना बरीच लांबल्याबद्दल वाचकांची माफी मागून हा प्रस्ताव पुरा करतों.

महाड, तालुके मजकूर,
जिल्हा कुलाबा.

अंताजी रामचंद्र हरडीकर.

ताजाकलम. हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याचे कामीं रा० रा० वासुदेव गणेश जोशी चित्रशाळेचे व्यवस्थापक यांनीं आह्मांस मदत केली व नानांची तसबीर यास जोडली सबब आह्मी त्यांचे फार आभारी आहों.

पु० क.

दुसऱ्या आवृत्तिविषयीं सूचना.

या पुस्तकांतील लेखांचे संबंधानें आणखी जास्त माहिती देण्याची हें पुस्तक रचणारांस उमेद होती, परंतु गिऱ्हाइकांच्या मागण्यावर मागण्या येत असल्यामुळें प्रस्तुतची आवृत्ति फारच लवकर छापून काढणें भाग आलें. आणि यामुळें वेळेची सवड न राहून शुद्धाशुद्धतेपलीकडे जास्त सुधारणा करण्यास आह्मांस सांपडलें नाहीं याबद्दल दिलगिरी वाटते. छपाईंत पूर्वींपेक्षां जास्त सुधारणा केली आहे, व त्या मानानें थोडी किंमत जास्त ठेवावी लागली आहे.

ब० ग० दाभोळकर.
या आवृत्तीचा प्रकाशक.

भाग १ ला.

नानाचा इंग्रजाविषयीं अभिप्राय.

(नपादपोन्मूलन शक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥
कालिदास–रघुवंश)

अनिवार राज्य लोभानें बुद्धिहीन झालेला राघोबादादा, साह्य मागण्याकरितां, स्वकीय, सोयरे, जातिबांधव, या सर्वांस सोडून, परधर्मी, परजातीय व परदेशस्थ अशा इंग्रेजांकडे गेला असतां, त्यांनीं त्याचे मोठ्या उत्साहभरानें अभिनंदन केलें, व महाराष्ट्र राज्यरूप इमारतींत शिरण्यास हा मोठाच दरवाजा आपणांस सांपडला असें त्यांनीं मानून, मूर्ख राघोबास गोड गोड थापांनीं आपलासा करून टाकला; पुण्यपत्तनस्थ महाराष्ट्रराज्यकार्यधुरंधरांस कस्पटाप्रमाणें समजून, आपले बाहुबलाचे भिंतीवर राघोबास राज्यपदाचा टिळा लावण्याकरितां त्यांनीं समरांगणीं मराठ्यांशीं गांठ घातली; परंतु 'हरहर' शब्दाचा घोष करून भगवा झेंडा फडकावणाऱ्या मराठ्यांच्या खडतर भाल्यापुढें 'हडेलहप' वाल्यांच्या संगिनीचें कांहीं न चालून, निर्बल मानलेल्या पुणें दरबाराशीं तह करण्याचें बहादर इंग्रेजांस भाग पडलें. हा तह महादजी शिंद्यांचे मार्फत ठरला. तहाचीं कलमें ठरविण्याकरितां कलकत्त्याहून अंडरसन (ज्यांस पुढील लेखांत 'इंद्रसेन' असें ह्मटलें आहे तो) वकील शिंद्याकडे आला होता. नाना फडणविसानें तहाचीं पुष्कळ कलमें सांगितलीं, त्यांपैकीं कांहीं इंग्रेजांनीं मान्य केलीं; व कांहींबद्दल नानांनीं फार आग्रह न धरितां सोडून दिलीं. परंतु एका गोष्टीबद्दल मात्र नाना दृढ निश्चय धरून बसले; ती गोष्ट राघोबास स्वाधीन करून देण्याबद्दलची होय. राघोबा हा घरचा भेद्या आहे, त्याजला पर-देशस्थांकडे ठेवावयाचा नाहीं, असा नानांचा कृतसंकल्पच होता. व राघोबास हातचा जाऊं देणें हें इंग्रेजांस मरणप्राय दुःखद होऊं लागलें. तसें न होऊं देण्याबद्दल इंग्रज फार

झटले.* दादांस हस्तगत करून घेण्याबद्दल नानांचा कसा निश्चय झाला होता, व इंग्रेजांचे कावे जाणून त्यांनीं कशीं उत्तरें दिलीं, व एकंदरींत इंग्रेजांबद्दल नानांचा काय अभिप्राय होता, त्याविषयीं नानांचे खालील लेख पहा.

इंग्रेजांचे सचोटीबद्दल नानांचा काय अभिप्राय होता तो त्यांनीं खालील पत्रांत स्पष्ट लिहिला आहे. तो वाचा.

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी 'राजश्री पाटील बावांकडे इंग्रजांचा संदर्भ[1] आला आहे कीं, आह्मांस माघारे जाऊंद्या ह्मणतात. पक्कें लिहिलें येईल तें लिहून पाठवीन' ह्मणोन पूर्वीं तुह्मीं लिहिलें होतें त्यास इंग्रज दगाबाज आहेत. खासा पाटीलबावा चालून आले, जथ भारी पडला, मैदानांत आले पेचांत येऊं, याकरितां संदर्भ लावून बचाव करून माघारें जावें, फौज चोहोंकडे गेली ह्मणजे पुढें येऊन, भूपाळवाले वगैरे मिळवून घेऊन, मसलत करावी. असें करतील. इकडील[3] इंग्रजाविषयीं आमची हिंमत पक्की आहे. व फौज सरंजामही आहे. असो, जें होणें तें श्रीमंतांचे प्रतापें होईल. आमच्यानें काय होणें? परंतु मैदानांत इंग्रज आला तर काय घडेल तें खरें. या इंग्रजाचे पारपत्यास सरंजाम आहे. इकडील काळजी न करावी. तिकडील इंग्रजांचे संदर्भ वगैरे येतील ते कदापि ऐकूं नयेत. पारपत्यच व्हावें. तिकडील मैदानही मोठें आहे. इकडील मैदान वडगांवापासून पुणें बारा कोस. पैक्याची अडचण भारी यास मात्र लाचार आहों. श्रीमंतांचें दैव आहे. चिंता नाहीं. शा. छ २३ रविलावल. हे विनंति.'

अंडरसन साहेब शिंद्याकडे आल्यानंतर तहाचें बोलणें सुरू झालें. तो तहनामा कसा पुरा करावा याबद्दल महादजीबोवांस गेलेलें खालील पत्र वाचा.

---

* या वादांत अखेरीस नानांनींच आपला आग्रह सिद्धीस नेला. व दादांस कुटुंबसुद्धां आपले स्वाधीन करून घेतलें. आणि त्यांस निर्वाहापुरती नेमणूक करून देऊन कोपरगांवीं ठेविलें. व थोडे दिवसांनीं तेथेंच दादांचा अंत झाला.

१ हे नानांचे शिंद्याकडील वकील. २ बोलणें. ३ इकडील इंग्रज. पुणें प्रांतीं आलेली इंग्रेजी फौज. या फौजेचें आधिपत्य जनरल गाडर्ड (गाडर) याजकडे होतें.

' राजश्री पाटीलबावा गोसावी यांसी.

आशीर्वाद विनंति उपरी आपण छ० शवाल व छ० २४ व छ० २७ जिलकाद तीन रवानग्यांचीं पत्रें पाठविलीं तें पावलीं. ' * पूर्वी कलमबंदीचे यादीचीं उत्तरें राजेश्री नारो शिवदेव यांजकडे आपण पाठविलीं व रामजी जाधव यांनीं लिहिलीं तीं पत्रें पावल्यावर हल्लीं आपणाकडून निदान पक्षाची याद कलमवार आली. सव्वीस कलमें लिहिलीं त्यांपैकीं अधिक उणीं काय पडतात त्याचें बोलणें नारो शिवदेव येथें आले. त्यांशी बोलून कलमवार पत्रें लिहिलीं आहेत. व मशारनिल्हेही लिहितील. त्यावरून सविस्तर कलमें आपल्याकडून दोन रवानग्यांचीं पत्रें आलीं त्यांत तह कर्तव्य किंवा न कर्तव्य त्यांतून कोणताही स्पष्ट अर्थ दृष्टीं पडत नाहीं. येथें तर इंद्रसेन निरोपाची उतावळी करतो. त्यास येथें येऊन आठ नऊ महिने होत आले. तह प्रकरणीं बोलणीं बोलून चार महिने झाले. या करितां कलकत्त्याहून † हेष्टिन यानें इंद्रसेनास लिहिलें आहे. 'तहाचा जाबसाल होत नसला तर उठोन येणें' त्यास एक महिन्यांत तहनामा पुण्याहून-आणवितों असें ह्मणोन करार केला आहे. त्यास पेशजी तहनाम्याची पारशी कलमबंदीची याद पाठविली आहे. त्याप्रमाणें तहनामा सरकारचा लिहून त्याजवर शिक्का करून पाठवावा. व दुसरे कोरे ‡ डौलावर शिक्का करून पाठवावा. ह्मणजे इंद्रसेनास दाखवून हल्लीं आपण निदान पक्षाची याद लिहून पाठविली आहे, त्याप्रमाणें कलमें करारांत आणून कागदावर लिहून द्यावयास येईल. व त्या अन्वयें त्याजमासूनही कंपनीचे मोहरेनिशीं लिहून घेऊं. इंद्रसेन जावयाची जलदी करतो त्यास शिक्यानशीं तहनाम्याची याद येईल ती दाखवून मग हल्लींचे यादीप्रमाणें जाबसाल-बोलावयास चार दिवस अधिक लागले तर चिंता नाहीं. निरोपाची जलदी करतो ते करणार नाहीं. याद शिक्याची न आलियास त्यास तह होईल असा भरंवसा पुरवत नाहीं. याकरितां पेशजी कलमबंदीची याद पाठविली आहे. त्याप्रमाणें लिहून वर शिक्का

---

* येथपासून अवतरण पुरें होईपर्यंतचा मजकूर शिंद्याकडील आलेले पत्रांतील जमा धरला आहे, हें लक्षांत ठेवावें. २ हा शिंद्याचे मार्फत पुण्यास असे.

† वारन हेस्टिंग्स-गव्हरनर जनरल.

‡ डौल शिक्का केलेला कोरा कागद.

करून व दुसरे डौल शिक्यानशीं याप्रमाणें दोन पाठवून द्यावी. ह्मणजे हल्लीं कलमें लिहिल्याअन्वयें इंग्रजाचे आपले जाबसाल परस्परें सुधारून डौलाचे यादीवर लिहून त्यापासून लिहून घेऊन मग त्यास द्यावयास येईल. कलमबंदीची याद शिक्यानशीं येईल ते आह्मांजवळ राहील'* ह्मणून विस्तारें लिहिलें तें कळलें. राजश्री नारो शिवदेव यांनींही सविस्तर पत्रें पाठविलीं त्यावरून सर्वार्थ समजले. त्यास आपले लिहिल्यावरून पेशजी आपणांकडून पारशी याद कलमवार आली. त्याप्रमाणें सरकारचा तहनामा शिक्यानशीं करून पाठविला आहे व डौलही शिक्का करून पाठविले आहे. परंतु बशर्त श्रीमंत राजश्री दादासाहेब †कुटुंबसुद्धां इंग्रेजांनीं स्वाधीन करावे. व वरकड कलमें येथून निदान पक्षाची याद पाठविली होती त्यापैकीं कलमें इंग्रेजाशीं बोलण्यांत येऊन हल्लीं लिहून पाठविलीं व याहून जेथवर साधतील तीं साधून घेऊन डौलावर कलमबंदी लिहून कलकत्याचे कंपनीचे मोहरेनशीं व तेथील कौंसेलदार[१] यांच्या दस्कतानशीं तहनामा त्याचा घेऊन उत्तम पक्ष इंद्रसेनानें येथें येऊन घ्यावा. नाहीं त्यापक्षीं आपणही तेथें द्यावा. इंग्रेजाचे तहाचें काम बावच नाहीं बहुत जपून संभाळून करावें. सविस्तर नारो शिवदेव यांस लिहिलें आहे त्याजवरून कळेल. हैदरखानाचे मजकूर सविस्तर नारोपंतास लिहिले आहे त्याप्रमाणें इंग्रेजाशीं बोलून पक्कें करारांत आणावें. ता० छ १९ मोहरम. बहुत काय लिहिणें लोभ असो दिजे हे विनंति.

दादांस स्वाधीन करून घेण्याबद्दल नानांचा निग्रह व त्याबद्दल इंग्रेजांनीं घेतलेले आढेवेढे हा प्रकार ज्या पत्रांत आहे तीं पत्रें येथें दाखल करतों. त्यांत 'नानांचा इंग्रेजाविषयीं अभिप्राय' ही दिसून येईल.

---

* येथें शिंद्यांचे पत्रांतील मजकूर पुरा झाला.

† जेथें जेथें दादांचा संबंध येतो तेथें तेथें 'कुटुंबसुद्धां' हे शब्द नानांचे पत्रांत येतातच. दादांचें कुटुंब ह्मणजे प्रख्यात आनंदीबाई हिला मोकळी न राहूं देण्याबद्दल नानांचा फार कटाक्ष होता. त्याचें कारण सांगावयास नकोच.

१ कौन्सिलर-गव्हरनर जनरल साहेबांचे मंत्री अथवा जोडीदार.

१

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी राजश्री पाटील बावांचीं पत्रें येतात कीं, 'इंद्रसेन निरोपाची जलदी करतो. पुण्याहून पत्रें येतात त्यांत निश्चय ठरून लिहीत नाहींत.' ह्मणोन वारंवार लिहितात. त्यास तुह्मांकडे इंग्रेजाचा तह करण्याचे कलमबंदीचें पत्र पूर्वी पाठविलें. व निदानपक्ष लिहिलाच आहे. त्यास मुख्य सरकारचा मुद्दा श्रीमंत राजश्री दादासाहेब व साष्टी. त्यास साष्टी तर होत नाहीं. त्यास दादासाहेब कुटुंबासुद्धां इंग्रेजांनीं हवालीं करावे. त्याप्रमाणें तहनाम्यांत ठरावून व वरकड कलमांपैकीं जेथवर होईल तेथवर करारांत आणून आधीं दादा आल्यावर मग ठाणीं मुलूख घेणें तो व्हावा. असें जाहलें तरच तह करावा. दादांचें कलम मळमळीत लिहिलें आहे. तसें असल्यास तह करणें ठीक नाहीं. चहुंकडील दोष मसलतीस येऊन (थोडें फाटलें आहे.) सरकारांत गाडराकडून उदीष्टीन आला त्याचे बोलण्यांत दादा व साष्टीही द्यावयाचें होतें. परंतु राजश्री पाटीलबावांकडे कलकत्त्याहून इंद्रसेन आला. तेंही राजकारण सरकारांतच आहे असें जाणोन व नबाब भोसलेही इंग्रजाचे तहाविशीं बोलत होते तें न ऐकून उदिष्टिनास निरोप दिला. आणि हल्लीं दादा हवालीं करून घेतल्याखेरीज तह केला असतां आपले सरकारचे मसलतीस ही कांहीं न जाहलें. आणि नबाब व भोसले हे काय ह्मणतील? हैदरखानाचा मुद्दा कांहींच न झाला. तेव्हां खान तो फारच वाईट मानतील हे अर्थ पुरते ध्यानांत आणावे. दुसरें साष्टीचा मुद्दा होत नाहीं व अंतरवेद वगैरे ही कलमांत नुकसान्या व हैदरखान षरीक जाहला त्याचे कांहींच नाहीं. त्यास करार असतां तोडावे व फराशीसही त्याचें राजकारण तोडावें इतक्या गोष्टी कबूल करून दादांचें ही कलम मळमळीत जाहीराणा मात्र तहाचा होऊन हैदरखान उगाच सोबती आहे तो नाहींसा होईल आणि आपलें घरचें खूळ दादा येणार नाहीं बाहाणे हजार लावतील बिनसल्यास मसलतही उभी फिरोन राहील. या करितां दादासाहेबांस इंग्रज कुटुंबासुद्धां निखालस हवालीं करीत असेल तर तह करावा. नाहींतर करणें ठीक नाहीं. याप्रमाणें सांगावें. तुह्मांकडील पत्रें आलीं त्यांचीं उत्तरें मागाहून सविस्तर लिहून पाठऊं. तुह्मांस हा मजकूर जलदीनें कळाव-

याकरतां हें पत्र पुढें पाठविलें आहे. शा छ १७ जिल्हेज हे विनंति.'

२

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी राजश्री पाटीलबावांनीं दोन तीन पत्रें आह्मांस लिहिलीं त्यांत श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस इंग्रजांनीं स्वाधीन करावें असें पक्कें करारांत आणिलें आहे. हें पक्कें करून घेऊं तरच तहनामा देऊं नाहीं तर देणार नाहीं. व तुह्मांकडूनही त्याच अन्वयें पाटीलबावांनीं लिहिविलें. आणि 'तहनामा पारशी नक्कल पाठविली. त्याप्रमाणें शिक्का करून पाठवावा. व डौल पाठवावे. शिक्याचा तहनामा इंद्रसेनास दाखविल्यावर त्यास भरंवसा पुरेल. मग निदानचीं कलमें लिहून पाठविलीं त्यांपैकीं करारांत आणिलीं त्यांचा तपशील लिहिल्याप्रमाणें डौलांत भरून त्याचा तहनामा कलकत्त्याहून आणवून मग हा देऊं' याप्रमाणें पत्रें तीन रवानग्यांचीं आलीं, त्यावरून पारशी नकलेप्रमाणें तहनामा शिक्यानशीं व डौलशिक्का करून पाठविलीं आहेत. परंतु सरकार रीतीप्रमाणें तहनामा नाहीं असो हा ठेवावयाचाच आहे. मग चिंता नाहीं. इंद्रसेनास दाखवावयाकरतां आणविला ह्मणून पाठविला आहे. डौलांत भरणें तें पुढें यथापद्धत करावयास येईल परंतु श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस अगोदर स्वाधीन करून मग किल्ले मुलूख घ्यावे. असें ठरलें तर तह करावयाचा नाहीं त्यापक्षीं करूं नये. जर इंग्रजाचे मनांत दादासाहेबांस स्वाधीन करणें हें निखालस आहे त्यापक्षीं अगोदर स्वाधीन करण्यास काय बाध ! जर पुढें इंग्रेजाचे मनांत दादासाहेबांस ठेऊन लबाडी करणें नाहीं तर अगोदर देतील. जर लबाडी करणें आहे तर अगोदर देणार नाहींत हीच परीक्षा तहाची आहे. मग उगीच अगोदर किल्ले ठाणीं घेऊन चोंहींकडून मनसब्यास विलग पाडून घ्यावें हें ठीक नाहीं. जर दादासाहेब अगोदर न येतां तह करूं लागले तर तहनामा पाठविला हा रद्द ह्मणोन सांगावें. शा छ १९ मोहरम हे विनंति.'

३

'राजश्री नारोपंत स्वामींचे शेवेसी.

विनंति उपरी राजश्री पाटील बावांचे पत्रांत लिहिलें आहे कीं, आधीं सरकारचे किल्ले व ठाणीं व मुलूख सोडावा. उपरांतीक दादासाहेबांस स्वाधीन करावें, असें इंद्रसेनाशीं करारांत आहे. त्याप्रमाणें इंग्रजांनीं सरकारचा मुलूख व जागा सोडल्यावर दादासाहेबांस कशास ठेवतील ? व तुमचे पत्रांत 'इंग्रज ह्मणतात कीं, 'दादासाहेबांस स्पष्ट तुमच्या स्वाधीन करावें यांत आमचा लौकिक रहात नाहीं. तुमचा आमचा तह झाला ह्मणजे तुह्मीं आपल्याकडील कोणी मातब्बर माणूस दादासाहेबांकडे समजुतीस पाठवावें. ह्मणजे आह्मी त्यास निक्षून सांगून तुमचे स्वाधीन होत असें करूं.' यावरून पाटील बावांशीं बोलिलों कीं, विना दादासाहेब हातीं आल्याखेरीज तह घडावयाचा नाहीं. त्यावरून पाटील बावा बोलिले आहेत कीं, सरकारचा तहनामा आल्या उपरांतीक हें बोलणें इंद्रसेनाशीं बोलून जर दादासाहेब हातीं आले तर तहनामा देऊं नाहींतर देणार नाहीं ह्मणून लिहिलें. त्यास आधीं सरकारचे किल्ले व ठाणीं व मुलूख सोडल्यावर दादासाहेबांस कशास ठेवतील ? असें पाटीलबावांचे लिहिण्यांत व कोणी गृहस्थ दादासाहेबांकडे पाठवावा. आह्मीही त्यांस निक्षून सांगून तुमचे स्वाधीन होत असें करूं असें इंद्रसेन ह्मणतो. त्यास तहाचीं कलमें ठरावांत आणावीं, तेव्हां ठराव तर झाला; मग अगोदर सरकारचे किल्ले, ठाणीं व मुलूख घेऊन मग दादासाहेबांकडे गृहस्थ पाठवून इंग्रज निक्षून त्यास सांगून स्वाधीन होत असें करणार; ते तह ठरल्यावर काय दादांस सांगणें तें सांगोन हस्तगत होत तें आधीं कां करीनात ! दादासाहेब स्वाधीन होत असें करूं ह्मणतात. मग अगोदर असें केल्यास काय बाध ? मग किल्ले मुलूख घ्यावा. इंग्रेजांस करणें त्यापक्षीं फळ सारखेंच आणि असें न केलें तर मुलूख घेतल्यावर दादांस हजार बाहाणे लावतील. शेवटीं दुसरीच तऱ्हा पाडतील. मग इकडे हैदरखान वगैरे ही काय करतात कळत नाहीं. आणि दादासाहेबांचें न येणें. मग तह करूनही फळ नाहीं. याकरतां अगोदर दादासाहेबांस काय सांगणें त्या तऱ्हेनें सांगून स्वाधीन होत असें करा. तोंपावेतों किल्ले मुलूख आहे तसा असूं द्यावा. दादासाहेब आले ह्मणजे मुलूख किल्लेही

घेऊं असें बोलावें. किल्ले मुलूख अगोदर घ्यावे असें इंद्रसेन ह्मणतो, त्यास करारांत ठरलें, तेव्हां घेतल्या दाखलच ठरलें. पुढें महिन्या दोहों महिन्यांत दादासाहेब येतसे किल्ले मुलूख घेतल्यावर करणार; तें करून दादासाहेब यावे. मग किल्ले मुलूख द्यावा. यांत कांहीं तह व बोलणीं लिहिणीं ठरलीं यांत उणें होत नाहीं. असें असतां किल्ले मुलूख घेतल्यावरच दादासाहेब स्वाधीन होतील असेंच ह्मणूं लागला तर परिच्छिन्न तह स्वच्छतेनें करीत नाहीं असें समजावें. अगोदर स्वाधीन केल्यास निखालस तह असें समजावें. सरकारचा मुलूख किल्ले अगोदर आल्यास किफायतच आहे. आल्यास चांगलें. मग दादासाहेब आले तर काय चिंता? असें आह्मीं ह्मणावें. परंतु पुढें पेंच आहे याकरतां ते आह्मीच दोन महिने तुह्मांकडे आहे तसा असों द्या ह्मणतों; यांत नुकसानी आहे कीं नाहीं ! परंतु नुकसानी कबूल करून पुढें दोन महिन्यांनीं युक्तीनें स्वाधीन करणार ते दोन महिने ठाणीं मुलूख त्याकडेच असल्यानें दादासाहेब स्वाधीन झाले ह्मणजे द्यावा. सारांश दादासाहेब स्वाधीन झाल्याखेरीज किल्ले मुलूख घेऊं नये. लिहिली तोड ही चांगली. याप्रमाणें झाल्यास करावें. पुढें तरी दादासाहेबांस इंग्रज स्वाधीन करण्याचे करारांत आलेंच आहे. तोंपावेतों किल्ले मुलूख त्यांकडेच असावा. ही तोड चांगली आहे. शा॥ छ १९ मोहरम हे विनंति.'

४

(एका पत्रांतील या विषयापुरता उतारा खालीं घेतला आहे.)

'श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांस पाटीलबावांचे स्वाधीन करूं असें कलमबंदींत लिहिलें नाहीं. परंतु इंद्रसेनाच्या बोलण्यांत करार आहे कीं, 'कलमबंदीचे यादींत दादासाहेबांचें कलम लिहिलें आहे त्या मुदतीस युक्तीचे वाटेनें तुमचे स्वाधीन करूं' ह्मणोन लिहिलें त्यास इंग्रेजांच्या या बोलण्यावर जाऊं नये. ते दगाबाज आहेत. याकरतां दादासाहेबांस अगोदर आपले हातीं घ्यावें. अथवा कचेश्वरास आणून पोंचवून द्यावें येविषयींचा मजकूर पेशजी लिहिला आहे. व हल्लींही कलमबंदीच्या उत्तरांत आलाहिदा लिहिला आहे त्याप्रमाणें घडावा.'

९

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी राजश्री पाटीलबावांचें व इंद्रसेनाचें बोलणें तह प्रकरणीं होऊन ठराव झाला. त्यांतील सारांश प्रथम पांडुरंगपंतांनीं लिहिला. त्यावर रामजीपाटील यांजकडे याद आली. त्यांचीं कलमांत गुणदोष येतात ते भाव लिहून उत्तरें पेशजीच गेलींत. उपरांत पाटीलबावांनींच तह प्रकरणीं दोन यादी हिंदवी व पारशी पाठविल्या. त्यांचींही उत्तरें पेशजीच पाठविलीं. व हल्लींही निदान पक्षाचीं कलमें शेवटील तोडजोडीचीं लिहून पत्रें पाठविलीं आहेत. याप्रमाणें तर घडावेंच घडावें. या उपरी येथें लिहून पाठवून उत्तर जावयास दिवसगत लागत्ये. इंग्रजांची मसलत शेवटास जाऊन पुढील मसलतीचे डौल धरावयाचें धोरवट एव्हांपासून घडलें पाहिजे. याकरतां लिहिल्या तोडजोडीप्रमाणें घडविलें असतां चांगलें. व पाटीलबावा मातबर सरदार त्यांणीं सरकारचा तह इंग्रेजांशीं पक्का केला हाही त्यांचा नक्षा मोठा होतो. सर्व भाव हे पाटीलबावांचे ध्यानांत यावयाजोगे आहेत. सारांश इंग्रेजांचा तह पक्का करावा. तह झाला असतां हैदरखान यास वाईट वाटून वांकडी चाल धरल्यास त्याचेही पारिपत्यास इंग्रेजांनीं षरीक असावें हें आधीं शपथपुरःसर पक्कें करून घ्यावें. सदरहू लिहिल्या तोडजोडी इंग्रेजासही भारी पडावयाजोग्या नाहींत. त्याणेंही कबूल कराव्या. व पाटीलबावांनीं इंग्रेजाकडून कबूल करवाव्या. तुह्मीं पाटीलबावांकडे जाणार, ते पोहोंचलाच असाल. नसलेत तरी पत्रदर्शनीं लांब लांब मजली करून, दोन तीन पर्याय लिहिले आहेत हे सविस्तर एकांतीं चांगले रीतीनें बोलून करावे. रामजीपाटील व सदाशिवपंत यांची रवानगी करतों ह्मणून पूर्वीं पत्रें पाठविलीं होतीं. परंतु त्यांस तेथें पोहोंचावयास दसरा येईल. तदनंतर उत्तर प्रत्युत्तरें येण्यास व जाण्यास दिवसगत लागत्ये. मसलतीचें धोरवट पुढील बांधणें यास दिवस राहत नाहींत. या करितां सर्व अर्थ खोलून लिहिले आहेत. तहाचा ठराव होतांच अगोदर दादासाहेबांस कुटुंबमुद्धां इंग्रेजांनीं आणून द्यावें. मग किल्ले कोट मुलूख यांच्या चिठ्या घ्याव्या. नाहींतर अगोदर किल्ल्याकोटाच्या सनदा घेऊं नयेत. घेतल्यानें किल्ले कोट शहरें मुलूख सरकारांत देतील. जाहीराणा शोहरत सलुखाची झाली मग दादासाहेबांविशीं बाहाणे लावितील. नाना प्रकार करतील. इकडे

हैदरखान सुधे राहणार नाहींत मग पेंच पडेल. हें पुरतें ध्यानांत आणून ठेवावें. मग ठाण्याच्या चिठ्ठ्या घ्याव्या. *इफटेनचे तह समई इंग्रेजांनीं दादासाहेबांचा करार केला. अगोदर ठाणीं मुलूख घ्यावा. मग दादाही कराराप्रमाणें येतील त्यावरून मुलूख व ठाणीं घेतलीं. मग दादांचे येण्यास नानाप्रकारच्या दिकती लाविल्या कीं, मुंबईकर लबाडी करितात. मुंबईकर ह्मणत कीं, कलकत्तेकर करतात. असें करून दादांस ठेऊन घेऊन पुढें तळेगांवची मसलत केली. याकरतां लिहिलें आहे. दादासाहेब कुटुंबसुद्धां आले. व ठाणीं किल्ले आल्यावर मग इंद्रसेनाचें येणें श्रीमंतापाशीं घडावें येणेंकरून चांगलें. पूर्वीं राजश्री पाटीलबावांचेही लिहिण्यांत होतें कीं, इंद्रसेनास पुण्यास पाठवावयाचें असल्यास पाठवूं. तो आल्यानें जाहिराण्यास चांगलें. लिहिल्याप्रमाणें तुह्मीं बोलून करावें. याउपर तहप्रकरणीं लिहिण्याचा अर्थ कांहीं राहिला नाहीं. सर्व भार पाटीलबावांवर ठेविला आहे. त्यांचे थोरपणास येऊन जेथवर कलमें साधतील तें साधून ज्यांत चांगलें तें करावें. करतील. तुह्मीं लिहिल्या अन्वयें सर्वही अर्थ एकांतीं चांगले रीतीनें बोलावे. शा छ १२ रमजान हे विनंति.'

इंग्रेजांचे मतलबीपणाबद्दल ज्यांत पूर्णपणें उल्लेख आहे, असा नानांचा पुढील लेख पहा.

'राजश्री सदाशिवपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी हैदरखानास मसुद्याप्रमाणें पत्र राजश्री पाटीलबावांचें पाठविलें तें पावलें, ह्मणून पूर्वीं तुह्मांस लिहिलेंच होतें. हैदरखानानें सरकारच्या वकिलास निरोप देऊन बेंगरुळास गेले. निभावणी पत्रही त्यांकडे रवाना केलें. सरकारच्या वकिलाबरोबर त्यांनींही आपलेकडील तहनामा व मध्यस्तांत खातरजमेचीं पत्रें देऊन बराबर नरसिंगराव वकील यांसही देऊन रवानगी केली. सरकारच्या वकिलापासून हैदरखानानें निघते समयीं ख़ातरजमा करून घेतली कीं, पाटीलबावांचें निभावणी पत्र लौकर पाठवून द्यावें. त्यास निभावणी पत्रही इकडून गेलें. चांगलेंच जालें. बागलकोटानजीक वकील आल्याचीं पत्रें आलीं. तेथें पोंचल्यावर लिहून पाठवूं. आलीकडे हैदरखानांचीं पत्रें त्यांचे वकिलास आलीं. त्यांत, बेंगरुळाहून ही कुच करून हैदरखान, कडपना-

---

* आपटन साहेबाबरोबर पुरंदर मुक्कामीं ठरलेला तह.

याचे घाटानें आर्काटावर गेले. व मिराबराबर फौज देऊन* चेनापट्टणचे तालुक्यांत हंगामा पूर्वींच सुरू करविला. चेनापट्टणची बातमी आली त्यांत लिहिलें आहे कीं, हैदरखान बिघाड करून येत आहे. यामुळें महंमदअल्लीखान व चेनापट्टणकर इंग्रेज बहुत घाबरे होऊन लढाईची तरतूद[1] करतात. वकिलानें कुपियो[2] बातमींत सूचना लिहिली आहे कीं, इंग्रेज व महंमद अल्लीखान मनसबा करतात कीं, ' पंतप्रधान यांकडे अनुसंधान लावावें. आणि हैदरखान यास सांगावें कीं, तुह्मीं पंतप्रधान यांचा काय भरंवसा धरलात ? आह्मांस ह्मणतात कीं, तुह्मी आह्मी मिळोन हैदरखानाचें पारिपत्य करूं. त्यांस[3], आह्मी पंतप्रधान यांचा स्नेह चाहत नाहीं. जर तुह्मी नच ऐका, तर आह्मी याप्रमाणें करतों आणि तुह्मी आह्मांस अनुकूल झाले तर, पंतप्रधान यांची दौलत तुह्मी आह्मी मिळोन घेऊं. असा शकटभेद, हैदरखानाचें व सरकारचें द्वैत पडावें याकरितां करणार आहेत. सावधता असावी. हैदरखानानें सरकाराशीं स्नेह संपादून इंग्रेजाशीं बिघाड केला. हा येसमयीं मोठा उपयोगी आहे. इंग्रेजाचें मानस आहे कीं, हैदरखान, श्रीमंत, व नबाब, या तिघांच्याही दौलता घ्याव्या. त्यास कोणतेही प्रकारें, एकेकांशीं शकटभेद करून, एकास खालीं पाडावें, असें करतां एक राहील. त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें. याची पुर्ती बंदोबस्ती असावी ' ह्मणून वकिलानें लिहिलें आहे. हें वर्तमान पाटीलबावांस सांगावें. येथील तो मजबुदी पाटीलबावांचे भरंवशावर पक्कीच आहे. पूर्वीं पत्राच्या रवानग्या तीन चार जाल्या त्यांचीं उत्तरें अद्याप आलीं नाहींत हें काय? आतां वाटेचाही पेंच नाहीं याकरतां पत्रें वरचेवर येत जावीं. राा छ ३ साबान हे विनंति.'

(पाा छ० १२ साबान सुा इहीदे संमानीन मुक्काम उजेन)

(इ० स० १७८०)

इंग्रेजांचे संबंधानें नाना किती सावधपणा ठेवीत तें पहा—

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी ' इंग्रेजांचा कंपू सुरतेकडे आहे त्याचें प्रयोजन असलि-

---

* मद्रास. १ लढाईची धामधूम. २ गुप्त. मूळशब्द खुफिया. ३ हैदरखानास.

यास ठेऊन घ्यावा ' ह्मणोन तुह्मीं लिहिलें होतें, त्याचें उत्तर इकडून पाठविलें होतें तें पावलें असेल. हल्लीं सुरतकराचें पत्र आह्मांस आलें त्याची नक्कल पाठविली आहे. त्यावरून मजकूर कळेल. इंग्रजी जमाव बऱ्हाणपुरावरून, माळव्यांतून जाईल, त्यास दस्तक द्यावें असें लिहिलें आहे, त्यास इंग्रेजांनीं बऱ्हाणपुरचा रस्ता पाहणें व खुषकींतून जाणें चांगलें नव्हे. कोठें करारांत ही गोष्ट नाहीं. तेथून सुरतकरास पाटीलबावांनीं कसें पत्र दिलें ? तुह्मीं येविशीं पाटीलबावांशीं बोलोन इंग्रेजांचा जमाव दर्यांतून जावा असें करवावें. करारांत नाहीं, व पूढें मागें ही चाल फार वाईट. यास्तव इंद्रसेनाशीं पाटीलबावांनीं बोलोन दर्यांतून जावयाचें करवावें. रा छ २२ जमादिलावल हे विनंति. '

इंग्रेजांचें मतलबी भाषण पाटीलबावांस कळत नसे. परंतु नानांस त्यांतील मतलब तेव्हांच दिसून येई. पुढील पत्र पहा.--

---

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी ' टिपूवर सरकार व इंग्रेज मिळोन मसलत करावी आणि इंग्रेजाचा मुलूख सोडवावा. व सरकारचा सोडवावा. नवा सुटेल त्यापैकीं निमे इंग्रजांनीं, निमे सरकार याप्रमाणें घ्यावा. नबाबांस देणें तो सरकारपैकीं द्यावा. इंग्रेजाचें दुसरें बोलणें नाहीं. असें पाटीलबावा बोलले. ' ह्मणून लिहिलें तें कळलें. त्यास नवा मुलूख सुटेल त्याची फौजेवर वांटणी करून घ्यावा. असें पूर्वीं लिहिलें होतें त्याचें उत्तर असें झालें ह्मणोन लिहिलें त्यास सरकारच्या निमे वांटणीपैकीं नबाबास निमे वांटणी दिली असतां, सरकारांत काय रहातें ? इंग्रजांकडे निमे मुलूख जातो. सरकारांत चौथाईची वांटणी येते. असें होतें याजकरितां पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें फौजेवर मुलखाची वांटणी करून घ्यावी. याप्रमाणें इंद्रसेनाशीं बोलून करारांत आणावें. ह्मणजे चांगलें. याप्रमाणें तुह्मीं पाटीलबावांशीं बोलावें. पूर्वीं फौजेवर वांटणी, असें लिहिलें असतां हल्लीं लिहिण्यांत काय आलें ? येणेंकरून मसलतीचें धोरवट कसें समजावें ? रा छ ४ जिलकाद हे विनंति.'

भाग २ रा.

महादजी शिंद्याचे विरोधात्मक लेखांवर नानांचीं योग्य उत्तरें.

(केव्हां सत्य वदे वदे अनृतही केव्हां वदे गोडही ।
केव्हां अप्रियही दयाळुही असे केव्हां करी घातही ॥
जोडी अर्थहि जें यथेष्ट समयीं कीं रेंचही आदरी ।
ऐशी हे नृपनीति भासत असे वारांगनेचे परी ॥ १ ॥
--वामन-नीति शतक.)--

महाराष्ट्र देशाच्या किंबहुना सर्व हिंदुस्थानाच्या दुर्दैवानें नाना व पाटीलबावा या उभयतांमध्यें विरोध उत्पन्न झाला. 'एका हातानें टाळी वाजत नाहीं' या प्रसिद्ध ह्मणीप्रमाणें हें द्वैत उत्पन्न होण्यास दोघांकडूनही जरी कारणें झालीं असतील तरी आह्मीं जें वाचिलें आहे व ऐकिलें आहे, त्यावरून या कामीं दोषाचा पुष्कळ भाग पाटीलबावांकडेच होता, असें आह्मांस वाटतें. या द्वैताचें मूळ महादजीचा अतोनात द्रव्यलोभ होय. या लोभास्तव नाना जो कारभार करितात, तो आपणाकडे असावा अशी पाटीलबावांस उत्कट इच्छा प्राप्त झाली होती. व त्यामुळें त्यानें आपल्या मर्यादेचें अतिक्रमण केलें. महादजी जोंपर्यंत योग्य मर्यादेनें चालत होता, तोंपर्यंत नानांनीं त्यांजविषयीं कधींही वांकडेपणा मनांत आणिला नाहीं. व आणण्याचें कारणही नव्हतें. नाना आपण होऊन या द्वैतास प्रवृत्त झाले नाहींत, असें मानण्यास आह्मांपाशीं पुष्कळ आधार आहेत. स्वराज्याचा उत्कर्ष व्हावा अशी नानांची प्रबळ इच्छा होती, संपूर्ण शत्रूंचें दमन करण्यास शक्तिमान् असा एक महादजीच आहे अशी नानांची पक्की खात्री होती, आपसांत द्वैत उत्पन्न झाल्यानें सर्वस्व नाश होतो हें तत्त्व नानांचे मनांत पूर्ण ठसलेलें होतें, इंग्रज व फ्रेंच हे एत्तद्देशीय राज्यांचा स्वाहाकार करण्यास टपून बसले आहेत हें नाना जाणून होते, हैदरअल्ली कोणते वेळीं घाला घालील याचा नेम नाहीं ही नानास नेहमीं काळजी

होती; मग एवढ्या गोष्टी असतां नाना आपण होऊन महादजीशीं विरोध करितील हें अगदीं असंभवनीय आहे. महाराष्ट्रराज्यरूप इमारतीचा महादजी हा मुख्य स्तंभ आहे, सर्व दौलतीची भिस्त महादजीवर आहे, असें जाणून तदनुरूप महादजीशीं नाना वर्तन ठेवीत होते. कधीं उपदेशपर, कधीं टोंचून, कधीं मोठेपणा देऊन व सर्वदां गोड भाषेंत नाना महादजीस लिहीत. व त्याच्या आक्षेपांचें योग्य खंडन करीत.

एवढा प्रस्ताव करून, पाटीलबावांचे आक्षेप न त्यांजवरील नानांचीं मधुर उत्तरें देण्यास आह्मी आरंभ करितों.

महादजीनें आपले आक्षेप नानांकडील वकिलांस कळविले व त्यांनीं ते नानांस लिहून पाठविले; आणि नानांनीं वकिलांस पत्रें लिहून त्यांत त्यांचें खंडन केलें आहे. या पत्रांत प्रथम महादजींचें सर्व ह्मणणें उतरून घेऊन मग त्यांतील निरनिराळ्या आक्षेपांवर यथानुक्रमें उत्तरें दिलीं आहेत.

'राजश्री सदाशिवपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी. '*आमची विकृति[1] कारभाऱ्यांस[2] आली. ह्मणोन जांबगांवींच आमचें पारिपत्य करीत होते, तो डाव चुकला. परंतु डंश चित्तांतील कसा जातो? याकरितां आह्मांस इर्ष्या[3] देऊन लिहितात. आंतून इंग्रज व गायकवाड, मिळवून घेतलेच आहेत. एक होऊन तोफखान्यानें इंग्रज सडकील, फौजेनें गायकवाड दमवील, परंतु ज्याचे निष्ठेंत भंग नाहीं, तो अपेश पावणार नाहीं. चिंतो विठ्ठल वगैरे यांणीं छापे आणविले, दगे केले, दर झुंजांत आमचेच घोडे माणूस जखमी व मरत गेले. इतर कोणाचें नाहीं. होळकरांकडील पेंढाऱ्यांनीं चार दिवस मेहनत केली. शेवटीं त्यांसही मना केलें. याप्रमाणें संगत असोन, आह्मी तो भ्यार्डेच[4]. इंग्रज चालून आला तेव्हांच (फजीत)

---

* येथपासून अवतरण पुरें होईपर्यंतचा मजकूर वकिलाचे पत्रांतील आहे. व हें महादजींचें ह्मणणें वकिल कळवीत आहे. १ विषाद. २ हें बोलणें नानांस उद्देशून आहे. ३ ईर्षा. ४ भित्रे.

पावला. गायकवाडाचें राजकारण इंग्रज कुच करून गेल्यावर इकडे येतो. असें होतें. परंतु अमलांत आलें नाहीं. फिरून सूत्र लाविलें कीं, ' इंग्रज सुरतेस पावते करितों. तुह्मीं आडवें न यावें. व बशर्ती यादींतील कोढावी ' त्याचीं उत्तरें केसोपंतांनीं[1] केलियाचा, व सहा घटका रात्रीस केसोपंतास गोटाबाहेर करून दिल्याचा, दिवसां ठेविल्यास पुण्याहून गोपाळराव रामचंद्र निसबत गायकवाड, व गोविंदराव देशमुख चांभारगोंदेकर निसबत माधवराव राई व हरिपंताकडील कारकून, असे चौघे[2] कारकून व दोन हुजरे, सरकारचे, फत्तेशिंगाकडे[3] राजकारणास आले आहेत. त्यांची गांठ पडेल ह्मणोन केसोपंतास पहांटचे रात्रीसच काढून दिला. पुण्याहून पत्रें तुह्मांसें[4] येतात कीं, ' राजकारणाचा येकत्यार पाटीलबावांचा' मग सरकारांतून कारकून हुजरे कां पाठवावे ? ' राजकारण करून पहावें ' ह्मणून पाठविले तर, त्यांनीं आह्मांशी भेटून गायकवाड भेटावयास जावें, तें कांहींच नाहीं. किती दिवस त्याचे लष्करांत आले भेटले. आह्मांस चिठ्ठी देखील नाहीं. सुरतेस गेले दादासाहेब दहा रोज तेथें राहून, बायेकांशीं, दादांशीं, राजकारण करून आले. सुरतेंत गणेशपंतांनीं कसे जाऊं दिले ? व तेथून इकडे कसे येऊं दिले ? हें आह्मांस ठीक दिसत नाहीं. धनीपणा कारभाऱ्यांकडे आहे. आमचे पारपत्याचें मनांत आहे. ह्मणोन अशीं कारस्थानें चाललीं आहेत. इंग्रज नर्मदेचे उत्तरतीरीं असतां मोहीम आमचे गळां आहेच. रेवापार दक्षणतीरीं जाऊन सुरतेस छावणी[6] करील. ईकडे[7] कारभाऱ्यांनीं सांभाळून घ्यावा. आह्मी चाकरी धन्याची जाणतों. त्याशीं बेमानी करणें नाहीं. थोर[8] जहाल्यास बलावितील तेव्हां जाऊं. तोंपावेतों रेवा उतरणार

---

१ हा शिंद्याच्या पक्षाचा गृहस्थ त्या वेळीं सुरतेस होता असें दिसतें. २ हे चार इसम नानांनीं परभारें दादांकडे बोलणें करण्यास पाठविले असें शिंद्याचें ह्मणणें होतें. ३ गायकवाड. ४ नानांचे वकिलाजवळ हें महादजी बोलत आहे. ५ आनंदीबाईशीं ६ इंग्रज. ७ येथें ' तिकडे ' हा शब्द पाहिजे होता. नर्मदेचे उत्तरेस मात्र आपण इंग्रजांशीं लढूं. दक्षिणेस इंग्रज येईल, त्याशीं सामना करण्याची तजवीज नानांनीं करावी, असा महादजीचा आग्रह होता. व नानांचें म्हणणें कोठेंही इंग्रज असला तरी त्याशीं महादजीनेंच लढावें असें होतें. ८ हें बोलणें श्री॰ सवाई माधवराव यांस अनुलक्षुन आहे.

नाहीं. कारभाऱ्यांसही ममता करून चालविणें तर दुरून चाकरी सांगावी. यांतच निखालसता समजेल. अगदींच आह्मीं नसावें असें असल्यास, आणखी छायेस पोट भरूं. परंतु या उपरी रेवापार जाणार नाहीं. * याप्रमाणें लिहावयास आज्ञा केली त्यावरून लिहिलें असे ' ह्मणून विस्तारें लिहिलेलें कळलें.† त्यास कारभारी असतील त्यांस विकृति येईल. आह्मी कांहीं कारभारी नाहीं. श्रीमंतांचें शेवक. चाकरी करावी, इतकें जाणतों. सुचेल तें लिहावें, बोलावें, करावें, इतकें जणातों. व जेथवर आपले. वस्तू शेवा होईल तितकी करावी. सर्व भार पाटीलबावांवर असतां अशीं बोलणीं बोलून तुह्मांकडून लिहींवावीं, याचें कारण कांहीं दिसत नाहीं. जे दौलतीचे स्तंभ व ज्यांजवर दौलतीची मदार आणि आमचा अकृत्रिम भाऊपणा असतां ' जांनगांवींच आमचें पारपत्य करीत होते ' हें बोलणें कसें निघालें ईश्वर जाणे ! ' तो डाव चुकला ह्मणोन इंग्रेज, गायकवाड यांस मेळवून पारपत्य करावें ' हें तो त्याहून विशेष कल्पना चालली याचें उत्तरच नाहीं. यांत एक खरें कीं निष्ठेंत अंतर नाहीं. येणेंकरून, इंग्रेज, गायकवाड फजीतच पावत गेले. व ज्यांनीं लबाड्या केल्या, तेही फळ पावले. हें यथार्थ. पाटीलबावांची निष्ठा तशीच आहे. ईश्वर दिवसेंदिवस अधिकच यश देईल. हीच इच्छा आमची आहे. ' सूत्रें अनुसंधानें सोबत्यांनीं वगैरे खेळविलीं, छापे आणविले ' ह्मणून लिहिलें. त्यास जो एकनिष्ठ काळजी धरून खावंदाचें काम करतो त्यापुढें कोणाचें चालत नाहीं. व पाटीलबावा मेहनत करून लढाई करतात. ह्मणूनच ' दरझुंजास माणूस घोडे मरत गेले. ' जो तमाशा पहाणार त्याचें कशाला मरेल ' ? ही उघडीच गोष्ट आहे. ' पेंढाऱ्यांस मना करविलें ' हें तर अपूर्व वाटलें ! असो. जे असें करतील ते फळेंही पावतील. ज्यांनीं बहुत लढाया मोठमोठ्या मारल्या त्यांस ' म्याड ' ह्मणत असतील ते बुद्धिमान ह्मणावे. गायकवाडाचा मजकूर विस्तारें पूर्वीं लिहिलाच आहे. पुण्याहून गोपाळराव रामचंद्र पाठविले. येवि-

---

१ दुसऱ्याकडे नोकरीस जाऊं * हें वकिलाचें बोलणें. २ येथें वकिलाचे पत्रांतील मजकूर पुरा झाला. † येथपासून नानांचे उत्तरांस सुरुवात झाली. वाचकांनीं एकवार दृष्टि मागें फिरवून महादजीचे सारे आक्षेप लक्षांत आणावे. म्हणजे त्यांस दिसून येईल कीं नानांनीं उत्तरें यथानुक्रमें दिलीं आहेत. ३ कडून.

षयीं पूर्वीं लिहिलेंच होतें. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यांत ‘ गोविंदराव व हरिपंताकडील कारकून व विसाजीकृष्णाकडील मल्हारपंत असे चौघे, सुरतेस येऊन, दादांशीं, बायकांशीं, राजकारण करून गायकवाडाकडे आले. त्यांची केसोपंताशीं गांठ पडेल ह्मणोन केसोपंतास रात्रींसच काढून दिल्हा ’ असें लिहिलें तेव्हां याजवरून, व मागील गोष्टीवरूनही, बातम्या यथार्थ कळतात. व सांगणार सांगतात. त्यांत केसोपंत गेले तेव्हां वर्तमान खरेंच असेल ! तुमचें पत्र येतांच माधवरायाकडील *गोविंदराव, चांभारगोंद्यास बायकोस बरें वाटत नाहीं, ह्मणोन तेथें फार दिवस आहेत. त्यांस बलाऊं पाठविलें आहे. व मल्हारपंत विसाजीपंताकडील येथेंच आहे. दोघांस, पाटीलबावांकडील गोविंदपंत येथें आहेत त्यांस † भेटविलें. हरिपंताकडील कारकुनाचें नांवच लिहिलें नाहीं एरवीं तोही भेटविला असता. गोंदबानें रात्रीस केसोपंतास काढून दिल्हें, तें तें इंग्रेजाच्या भयाकरतां असेल. त्याचा ग्रंथ विपरीत लावून चांगला बनावला. तेव्हां मुळींच चौघे कारकून गेले नाहींत. मग दादा, बायका, गायकवाड, यांकडे राजकारणें खरींच झालीं असतील ! ! तेव्हां पाटीलबावांस त्यांनीं भेटून जावें तें कां न गेले हें ठीकच आहें. जेव्हां चौघे कारकून जाऊन राजकारण होतें आहे, तेव्हां तुह्मांस लिहिलें कीं, ‘ राजकारणाचा येकत्यार पाटीलबावांचा असें असतां याप्रमाणें केलें तेव्हां दोष खराच. हा दोष ज्यापक्षीं आहे, त्यापक्षीं इंग्रेज सुरतेस आल्यावर, रेवा दक्षणतीरची मोहीम सहजच इकडे लागली. ज्यापक्षीं कारकून येथें पाटीलबावांकडील कारकुनास भेटविले तेव्हां अवघ्याच गोष्टी एतद्विषयीं संदेहाच्या जाऊन, जिकडे इंग्रज राहील त्याचे छातीवर छावणी करणें प्राप्त, हें सिद्धच जाहलें. हीं फार चांगली गोष्ट आहे. कारकूनच गेले नाहींत, त्यापक्षीं काय जाऊं देतात ? आणि जाणें कसें घडेल ? हें पहावें. ‘ दुरून चाकरी करूं. बेमानी होणार नाहीं. रेवा उतरणें नाहीं. ’ हीं बोलणीं मात्र बोलावयाची मर्जी त्यांची असल्यास, त्यांनीं बोलावीं. परंतु

---

* जे गृहस्थ दादांशीं राजकारण करण्यास परभारें पाठविले, असा महादजीचा आरोप आहे ते दादांकडे पाठविले नसून ते कोठें कोठें आहेत त्याचा तपशील नाना लिहीत आहेत.

† ते ‘ राजकारण ’ करण्यास गेले नाहींत अशी खात्री होण्याकरितां.

*श्रीमंत लहान, सर्व भार पाटीलबावांवर, दौलतेंत जीव काय आहे, संभाळावयास योग्य कोण आहे, हे सर्व अर्थ त्यांस समजतात. त्याप्रमाणें समजून करतात. मग आह्मीं काय ल्याहावें ? परंतु या गोष्टी बोलण्यांत देखील येऊं नयेत. व याचें कारणही नाहीं. ज्याच्या घराण्याचे एकनिष्ठतेचे बाणे चालत आले त्याच्या चित्तांत 'दुसऱ्याचे छायेस पोटभरूं' हीं अक्षरेंच येणार नाहींत. ही खातरजमा आहे. इंग्रज, गायकवाड, मिळून घेतले असते तर मुंबईकर इंग्रज बेलापुरास उतरून, बेलापूर व परसीम (?) घेऊन पनवेलीस आले. त्यांजवर राजश्री सखारामपंत पानशे, व बाजीपंत जोशी, यांजबराबर तोफखाना फौज, व गाडदी देऊन पाठविले. हे घाटावर जातांच पनवेलीहून, तलोद्यास जाऊन मजबुदी केली. तों यांनीं जाऊन गांठ घातली. दुसरे दिवशीं हल्ला करून चार पांचशें माणूस ठार. त्याचे गोरे व फिरकीवाले मिळून मारले. तोफा चार, व गरनाल एक पाडाव आणली. कांहीं गोरे घेरले. त्यांत एक सरदारही पाडाव आला. हें होतांच तिकडे त्यांनीं कल्याण घेतलें तेव्हां कल्याणावर जाऊन, वेढा देऊन, मारगिरी होत आहे. हा मोड जाहला व तोफा आल्या यामुळें मुंबईकरास फार चीड येऊन, आंगेजनी करीत आहे. श्रीमंतांचे दैवेंकरून जखच पावतील. तेव्हां मिळवून घेतल्यावर असें कां व्हावें ? सारांश इकडून दादांशीं, व बायका, व गायकवाड, यांकडे कोणी राजकारणास पाठविलें नाहीं. व पाटीलबावांचें वांकडें व्हावें, हें चित्तांतही नाहीं. येकत्यार इंग्रजाच्या मसलतीचा पाटीलबावांवरच आहे. कोणेही प्रकारें मसलत चांगली शेवटास जावी. पाटीलबावांस यश यावें. भाऊपणा दिवसेंदिवस अधिक चालवावा. हीच इच्छा आहे. रा छ० १९ जमादिलावल हे विनंति.'

'राजश्री सदाशिवपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी 'कितेक संदेहामुळें रेवा उतरणार नाहीं' असें ह्मणतात. त्यास, येथें रतीमात्र वांकडा अर्थ नाहीं व पुढें घडावयाचा नाहीं. हे संदेह राजश्री नारोपंत, व रामजीपाटील यांची गांठ पडल्यावर अवघे दूर होऊन संतोषच होईल. 'कारभाऱ्यांसही ममता करणें तर, दुरून

---

* श्री० सवाईमाधवराव. १ पाटीलबोवांस.

चाकरी सांगावी. ' असें बोलतात. त्यास राजश्री पाटीलबावांस चाकरी सांगणें, ते श्रीमंतांनीं सांगावी. ते लहान तोंपर्यंत जेथें उणें पडेल तेथें संभाळणें त्यांकडे आहे. तेव्हां कारभारी काय चाकरी सांगतात? ' रेवा उतरणार नाहीं ' ही गोष्ट चित्तांत देखील आणूं नये. सर्व भार त्यांवर. मसलत पडेल तिकडे संभाळणें त्यांकडेसच आहे. रा छ १९ जमादिलावल हे विनंति. '

' राजश्री सदाशिवपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी '*पुण्याहून चौघे कारकून सुरतेस येऊन, दादांकडून, व बायकांकडून, मनसबा काय करून आले असतील ते जाणत. मजकूर गोविंदबाशीं बोलून गार्डराशीं बोलले. त्याणें उत्तर केलें जें 'दादासाहेबाचे पत्रावांचून मजला कबूल नाहीं' सबब गोविंदराव आणखी एक गृहस्थ पुनः सुरतेस दादांचें पत्र आणावयास गेले आहेत. मोहीम सांगितली आह्मांस दोष लाऊन चित्तास येईल तसें लिहितात. आधीं लिहिणें उचित नाहीं तसाच दोष लावून पहावें इरेसें घालावें. साहित्य करावें. आमचे बगलेंत आँघ आहे ती विझऊन, मेहनतीविषयीं इरेस घालून, सरकारकाम करून घ्यावें ही वाट आहे. तें न करितां आमची पारपत्याचीच विवंचना होत आहे. नाहीं ह्मणतील तर गोविंदबा स्पष्ट सरकारचे नाशास प्रवर्तक. हे लिहिलीं गेलीं असतां खरें वाटलें नाहीं. सांप्रत सिनोर, चांडोद, कर्नाली, व राजपिपळ्याचा हिस्सा, गोविंदबानें धन्यास न पुसतां इंग्रजास सनदा दिल्या. आणि डबईकिल्ला परगणा आपले बायकोचे चोळीबद्दल घेतला. इंग्रेज कुच करून मागें गेला असतां त्याजपासून सवाली करून, गोविंदबानें आपला अंमल बसविला तेव्हां गोपाळराव वगैरे चौघे गृहस्थ पुण्याहून आलेले ते समजावीत असतील कीं ' डबई,

---

* येथपासून अवतरण पुरें होईपर्यंतचा मजकूर वकिलाचे पत्रांतील घेतला आहे. हें ह्मणणें पाटीलबावांचे वकील कळवीत आहे. गोविंदबा-गोविंदराव गायकवाड याचें वर्तन पुरें कळेलच. १ गार्डर्ड (इंग्रेजी सरदार.) २ ईर्षा धावी. ३ आग. हें काय आहे तें बरोबर समजत नाहीं. तरी आपल्यास पैशाची ओढ आहे ती नानांनीं पुरी करावी असें महादजींचें ह्मणणें होतें. त्या संबंधीं हें बोलणें असावें असें वाटतें.

आमदाबाद, सरकारांत देतील.' तर आह्मांपासून याद नेली आहे कीं आमदाबाद डबई आह्मांकडे ठेवावी सरकारचा पैका मागूं नये. कोणे प्रकारें इंग्रेजांतून गायकवाड काढावा. याअर्थे बशर्त तुह्मी आह्मांस मिळाल्यावर, अशी बशर्त घालून याद दिल्ही असतांही आले नाहींत. तेव्हां हरामखोर कीं हिंदू हें समजावें. त्यांचा विश्वास धरून त्यांजकड कारकून पाठवून राजकारण लाविलें. त्याजपक्षीं आह्मी हारामखोर ठरविलें तेव्हां गायकवाडाकडे, इंग्रेजाकडे, राजकारण लाविलें. आह्मांस तोंडघशी द्यावें हीं मसलत कारभारी बुडवितात. धण्याचें हित करतात. आह्मांस लिहितात, 'एक वर्ष लागो दोन वर्ष लागोत. नक्तनाबूद इंग्रज करावा. सलूख करणें तर नबाब, भोंसले, नाईक, व सरकार, चौघांचे समेत करावा.' आपण आंतून गृहस्थ पाठऊन राजकारणें करितात. कसेंही करून आह्मीं तोंडांत खावी. हे मनोरथ सुफल होत. या उपरी आह्मी नर्मदा उतरत नाहीं. गाडर सुरतेस छावणीस जातो. कारभाऱ्यांनीं दादांस, इंग्रजांस मेळऊन घेतलाच आहे. तेव्हां दोन नाहींत. 'इंग्रेज बेमान' लिहितात. हें तर आमचे समाधानार्थ याचें उत्तर वीस बावीस दिवसांत * आणवावें ह्मणोन पाटीलबोवा बोलेले [१] ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें.—[२]त्यास विसाजी कृष्ण यांकडील कारकून मल्हारपंत पुण्यांत आहेत. व गोविंदराव चांभारगोंद्यास आहेत तो आणविला आहे, असें असतां, दादांकडे सुरतेस गेला. आणि गाडराशी गोंदबाचे विद्यमानें उत्तरें प्रत्युत्तरें जहालीं हें फारच खरें वाटलें!! 'दोष लाऊन, चित्तास येईल तसें' आह्मीं कोणतें लिहिलें? ज्या नव्या नव्या गोष्टी उत्पन्न करून संदेह घेऊन तुह्मीं लिहितां त्याचे पाऱ्हेरे मात्र विस्तारें लिहितों. 'मसलतीचा जिमा' हे तिकडूनच लिहित येत गेले. ते आह्मी सरळ रीतीनें लिहित गेलों. सरकारचा मजकूर सुचला तो लिहिला. हें कांहीं वाकडेभावें करून लिहिलें नाहीं. कांहींच लेहूं नये, अशी मर्जी असल्यास तसेंही घडेल. दोष लागावा अशा भावेंकरून लिहिण्यांत येत नाहीं. स्वाभाविक चांगली गोष्ट मनांत येत्ये, ती लिहीत असतों. 'इरेस' आह्मी काय

---

* येथें पाटीलबोवांचें बोलणें पुरें झालें. १ हें वकिलाचें बोलणें. पत्रांतील मजकूर (वकिलाचे) येथें पुरा झाला. २ येथपासून नानांचे उत्तरास सुरुवात झाली.

घालावयाचें आहे. थोर आहेत ते आपल्या एकनिष्ठेची व थोरपणाची इरे त्यांस असत्ये. बगलेंतील आगीचे पूर्वी बोलण्यांत येतच गेलें. येविषयींचें उत्तर जाहलें त्याचें स्मरण असेलच. ‘ साहित्य ’ ही होईल तेथवर करीतच आहों. ‘ इरेस घालून सरकार काम करून घ्यावें ही वाट आहे’ हें खरेंच. परंतु जे काम करीत नसतात त्यांस ही गोष्ट योग्य. पाटीलबावांचें करणें तसें नाहीं. मन घालून सरकारकाम काळजीनें करितात. तेव्हां इरे काय घालावयाची ? ‘ गोंदबा सरकारचे नाशास प्रवर्तक ’ असें कळल्यावर, आह्मीं काय उणें केलें ? रांडा पोरें धरून कैद केलीं. किल्यावर घातलीं. मनुष्याच्या रीतीनें पाटीलबावा तिकडे गेल्यावर *फत्तेशिंग येऊन भेटतील. गोंदबा कामावर पडतील. असें समजून राखीत गेलों. वांकडें पाऊल दृष्टीस पडल्यावर मुलाहिजा केला नाहीं. हें ध्यांनात येतें कीं नाहीं ? चोळीबद्दल महाल घेतले. ती चोळी किल्यावर ‡ आडकिवली आहे. आतां हे शास्त्रार्थ लिहून काय ? पारपत्य केल्यावर अवघ्याच गोष्टी होतील. बोलणारच पुण्याहून कोणी गेले नाहींत. मग गोंदबाचें बोलणें ‘ डबई, अमदाबाद, सरकारांत देतील ’ हें काय धरावयाचें आहे ? पाटीलबावांनीं ‘ बशर्तीची याद गायकवाडास लिहून दिल्ही ’ ती समजून दिल्ही असेल. ‘ असें असतांही आले नाहींत तेव्हां हरामखोर कीं हिंदू ? हें समाजावें’ ह्मणोन लिहिलें त्यास इंग्रेजास भेटले, तेव्हांच हरामखोर-त्यांवरही पाटीलबावा जात, तों मर्यादा होती. तेही गेली. असें समजूनच जफत्या करून ‘ गोविंदराव गायकावाड यांस पद द्यावें ’ ह्मणोन लिहून पाठविलें तेव्हां समजूनच लिहिलें. ‘ इंग्रेजाकडून गायकवाडास काढून पाटीलबावांस भेटवितों ’ असें गोपाळराव येथें बोलले. त्यावरून रामजीपाटलाच्या विद्यमानें त्याशीं बोलून पाठविलें. हा मजकूर पूर्वी दोन तीन वेळां लिहिण्यांत आलाच आहे. या खेरीज दुसरा जाबसाल कांहीं नाहीं. त्याणें चिठी अथवा निरोप पाटीलबावांकडे पाठवावयाचा होता. मग काय प्रतिबंध असेल ईश्वर जाणे ! ! दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां गायकवाड इंग्रेजांकडे, राजकारण लाविलें, गुडघा दिल्हा, असें घडतें कीं काय ?

---

* फत्तेशिंग गायकवाड हा गोविंदराव गायकवाडाचा भाऊ. १ क्षमा. ‡ हें लिहिणें विनोदात्मक आहे.

'ही मसलत कारभारी बुडवितात' ह्मणोन लिहिलें. त्यास कारभारी बुडवितात किंवा कशी घडत आली हें ध्यानांत यावयाजोगेंच आहे. याचा विस्तार लिहितां फारच आहे. आंतून गृहस्थ पाठऊन दादा इंग्रेज यांशीं राजकारण केलें नाहीं. 'वर्ष लागो दोन वर्ष लागोत, इंग्रेजाचें पारिपत्य करावें' हाच निश्चय पक्का आहे. तह करणें, तरी चौघांचे विचारें करावा. जे निश्चय ठरले आहेत तेच कायम आहे. 'इंग्रेज बेमान' हें खरेंच लिहितों. प्रत्ययासही आलें आहे. व येईल. सुरतेस इंग्रेज आला अथवा कोठेंही गेला तरी पाटीलबावांसच पारिपत्य करावें लागेल. करीतच आहेत. संशय कोणेविशीं घेऊं नये. रा छ १९ जमादिलावल हे विनंति.'

४

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी 'राजश्री पांडुरंगपंत यांनीं लिहिलें कीं, नवे जमादिलावलचीं पत्रें बेविसावे मिनहूस सादर झालीं. त्यांत श्रीमंतांचीं पत्रें, राजश्री पाटीलबावांचे नांवें चार होतीं. ते पाटीलबावांस प्रविष्ट केलीं. व आपले नांवाचीं पत्रें व यादी पाहिल्या. तहप्रकरणीं चारी यादी पाटीलबावांस दाखविल्या. व आपल्या पत्रांपैकीं येक थोरली पुरवणी खेरीज करून वरकड दाखविलीं. या खेपेचीं उत्तरें तीक्ष्ण आहेत पाहून उत्तर झालें कीं, यांचीं उत्तरें करूं. *भाईच्या शरीरीं समाधान नाहीं, परंतु तसेंच बलाऊन आणिलें. त्यांस पत्रें दाखविलीं. सारांश पत्रें पाहिल्यावर मर्जी ठीक दिसली नाहीं. उत्तरें जाल्यावर सविस्तर विनंति करीन. 'उत्तरांस दिवसगत लागते' ह्मणोन आपण लिहिलें होतें त्यास श्रीमंतांचीं पत्रें येतात त्यांत भाव कसे? व इकडील तर्तूद कशी? हें सर्व ध्यानांत आहेच. उत्तरें लौकर होत नाहींत याचे अर्थ उघडेच आहेत.

---

* भाई राणाखान हा प्रथम भिस्ती होता. पानपतच्या गर्दीत महादजीबावा पळतां पळतां घोड्यावरून पडले असतां, या राणाखानानें त्यास साह्य दिलें, व आपल्या पखालीच्या बैलावर बसवून दक्षिणेंत आणिलें, तेव्हांपासून महादजी यांस 'भाई' ह्मणत असे. त्यानें त्यास मोठ्या पदवीस चढविलें. पुढें पाटीलबावांच्या मोठमोठ्या मसलतींतही भाई असे.

श्रीमंतांनीं यापेक्षांही अधिक लिहिल्यास यंदां यांच्यानें[1] मसलत होत नाहीं. हे[2] परिछिन्न उघडे बोलतात. कीं आपण[3], होळकर, सारे निसूर बसून आह्मांवर दगड टाकितात. आह्मी इंग्रेजांच्या मसलतीचा कसाला गुदस्तांपासून कसा केला हें पहावें. सारे तमाशा मात्र पाहतील व पहावा ही इच्छा आहे. एखाद्या जागा मसलतीमुळें पेंचांत आल्यास, तिळा इतकी कुमक ह्मटली, तर कोणाच्यानें व्हावयाची नाहीं. असो बोलून फळ काय? ज्याचा त्याणें आपला विचार पाहून करणें तें करावें, असेही विचार एकांतांत होतात. तेव्हां अंतरवेदची मसलत होण्याचा अर्थ यावरून ध्यानास येईल. तूर्त महिना पंधरा दिवस या प्रांतीं घालवून, छावणीच्या दिवसांत बहुतकरून आवंतियेस जातील असें दिसतें. त्याजवर नकळे'. विस्तारें करून लिहिलें तें सविस्तर कळलें. त्यास * पेशजी पाटीलबावांनीं लिहिलें होतें कीं, 'इंद्रसेन ‡ हेष्टिनाकडून सलुखाचे जाबसालास मुकत्यारीनें आला आहे. त्याशीं हैदरखानसुद्धां सरकारचे मुद्दे मवाफक कसे बोलावे?' येविशीं लिहिलें होतें. त्याजवरून इंद्रसेन, मुख्य हेष्टिनानें तहाचें बोलणें बोलावयास पाठविला. हा मुकत्यार असें जाणून पाटीलबावांनीं त्यांशीं हैदरखानसुद्धां तहाचें बोलणें कसकसें बोलावें त्याची याद व हैदरखानाचे मुद्यांची याद, वगैरे यादी पाठविल्या. त्या पाहिल्यावर मर्जी संतोष होऊन यादी बद्दल हैदरखानसुद्धां तहाचें बोलणें इंद्रसेनाशीं घालावें. व त्याप्रमाणें अमलांत आणावें. असे भाव लिहून सविस्तर लिहिलें होतें. यांत मर्जी दीक व्हावी असें नव्हतें. असो. बाह्यात्कारी मर्जी दीक दाखविली असेल; परंतु पाटीलबावा यादीच्या अन्वयें सरकारचे मुद्दे मवाफक हैदरखानसुद्धां तहाचें बोलणें इंद्रसेनाशीं बोलून अमलांत आणितील, ही खातर जमा आहे. ' उघडें बोलून दाखवितात कीं, आपण सारे होळकर सारे निसूर बसून, आह्मांवर दगड टाकितात. आह्मीं इंग्रेजाच्या मसलतीचा कसाला गुदस्तांपासून कसा केला हें पहावें. सारे तमाशा मात्र पाहतील. तिळा इतकी कुमक व्हावयाची नाहीं. असो. ज्याचा त्याणें

---

१ महादजीच्यानें. २ महादजी. ३ हें बोलणें नानांस उद्देशून आहे.

* येथपासून नानांचे उत्तरास आरंभ झाला. ‡ वारनहेस्टिंग्स पहिला गव्हरनर जनरल.

आपला विचार पाहून करणें तें करावें. असे विचार एकांतांत होतात.' ह्मणून लिहिलें त्यास गुदस्तांपासून पाटीलबावांवर कसाला इंग्रेजांच्या मसलतीचा पडला. परंतु तितकाही कसाला सोडून पुढें मसलत करणें, ही योग्यता पाटीलबावांचीच होय. पाटीलबावांवर तर गुा पासून मसलत पडलीच. परंतु इकडे गुा गाडर बोरघाटावर येऊन मसलत पाडली तेव्हां पछा जवळ. मसलत समीप पडली तेव्हां करणें प्राप्त. सरकारांत पैक्याची अडचण कोणेप्रकारची तथापि अडचण सोसून, फौजेचा जथ पाडून इंग्रेजावर मसलत केली. मातबर सरदार होळकरही समयास आले. इंग्रेजाची व सरकारची लढाई होऊन इंग्रज शिकस्त खाऊन कोण्या तऱ्हेनें माघारां गेले त्याची पायमल्ली किती जाली कोणे तऱ्हेनें गेला, हें सविस्तर वरचेवर पत्रें लिहून गुा पाठविलीं होतीं. त्यावरून ध्यानांत आलें असेलच. तेव्हां तमाशे पाहतात, किंवा मसलत केली, हें ध्यानांत येतच असेल. सालमजकुरीं तर तहाचेंच बोलणें बोलावयास इंग्रेजानें वकील पाठविला आहे. त्याशीं बोलणें पाटीलबावा बोलतच आहेत. तेव्हां हैदरखानासुद्धां सरकारचा तह पाटीलबावा चांगलाच करतील ही खातर जमा आहे. पाटीलबावा कसें करतात? हा तमाशा पहावा, हे इच्छा येथील नाहीं. मोठीं मोठीं कामें पाटीलबावानें करावीं. सरकारचे मातबर उपयोग तेंच घडत असावें, आणि पाटीलबावांचें कल्याण असावें. सरकारच्या मोठ्या मसलती होऊन पाटीलबावांस यश यावें. भाऊपण्यांत अंतर पडूं नये ऐसें घडावें. हाच संतोष मोठा आहे. याप्रमाणें पाटीलबावा करतील ही खातर जमा आहे. तिकडे परवा मुलूख मसलत केल्यानें, मनसबा होऊन पैकाही मिळेल, असें आहे. व खालीं मैदान या करतां सुचतें तें लिहितोंच. आपलाच आपण नाश करून घ्यावा, असें ज्याचे चित्तांत असेल त्याचे मनांत तमाशा पहावा असें येईल तर कळेना. येथील समज अशी नाहीं. रा। छ १४ जमादिलाखर हे विनंति.'

९

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी '*होळकरप्रकर्णी पांच चार वेळ पत्रें तपशिलेंकरू-

---

* येथपासून नारोपंतांकडून आलेले पत्रांतील मजकुरास आरंभ झाला आहे.

न सादर झाली. त्याप्रमाणें राजश्री पाटीलबावांशीं बोलत गेलों. परंतु ज्या समयीं होळकराकडील मजकूर काढला, तेवेळेस सारीं बोलणीं एकीकडे चार घटका वादप्रतिवाद होत गेले. पाटीलबावांचें ह्मणणें कीं, ' खावंदाचे घरींहून जाबसाल होणें तें यथायुक्त होत असावें. पूर्वींच्या चाली पहाव्या. तीं धोरणें पुढें चालवीत असावीं. न ऐकेल त्यास समजून सांगावें. तें न होतां *बाईस संपुष्टांत घालावें, अशीच साऱ्यांची मर्जी एकास दिसत्ये. यावरून आश्चर्य आहे. अहिल्याबाइ होळकरांची सून, तिचा अपमान केला असतां लौकिकांत ठीक दिसेल कीं काय? तीही केवळ अपमान करून घ्यावयाजोगी नाहीं. होळकरांनीं फत्तरगडचे आलीकडे आजपावेतों चाकरी कोणती केली? सरंजामाचा वसूल आजपावेतों किती आला? यांचे आमचे महाल बरोबरीचे आहेत, त्यांत त्यांचे महालचा वसूल, आमचे महालापेक्षां कमी कां आकारतो? याची पुरशी धनीपणाचा कारभार जिकडे असेल त्यांनीं करावी. एकाचाच पक्ष धरून बोलणें युक्त नाहीं.' अशीं बोलणीं झालीं. पाटीलबावांनीं पत्र येविशीं लिहिलें आहे. अहिल्याबाईकडील याद आली ती पाटीलबावांनीं दिल्ही ती पाठविली आहे. पावेल.' †ह्मणून विस्तारें मजकूर लिहिला तो सर्व कळला. त्यास अहिल्याबाईकडील याद पाठविली ती पाहिली. त्यास अशा यादी मागेंही एक दोन वेळ आल्या. त्यास अशा यादींनीं काम कांहीं व्हावयाचें नाहीं. कालहरण होतें. येविशींचें तपशीलवार उलगडून पूर्वीं दोन चार वेळां लिहिलें आहे. त्याचें उत्तर असें सांगतात कीं, ' त्यांचें वाक्य वेदतुल्य ऐकोन लिहितात.' त्यास वेदतुल्य वाक्य ऐकावयाचें

---

* बाई अहिल्याबाई होळकरीण – आर्यभू खाणींतून निघालेल्या स्त्रीरत्नांपैकीं हें एक अति तेजस्वी रत्न होऊन गेलें. हिची थोरवी खालील आर्यांवरून चांगली दिसून येईल.

देवि अहल्याबाई झालीस जगत्त्रयांत तूं धन्या
न न्याय धर्म निरता अन्या कलिमाजि ऐकिली कन्या ॥ १ ॥
श्री विष्णुपदा स्तविली त्वद्भक्ता हें तुलाहि मानावें।
विश्व जिला वानितसे कां न मयूरेंहि तीस वानावें ॥ २ ॥

मोरोपंत.

† येथें वकिलाचे पत्रांतील मजकूर पुरा होऊन नानांचे उत्तरास सुरवात झाली

नाहीं. वास्तविक गोष्ट असेल तीच लिहिली असेल. ‘ सर्वांचे मनास बाईस संपुष्टांत घालावें असें आहे ’ ह्मणून बोलले त्यास बाईस संपुष्टांत घालावयाचें प्रयोजन काय आहे? सरकार काम व्हावें. मातबर सरदारी दिवस मसलतीचे समीप आले. फौजेची तयारी झाली पाहिजे. बिना पैक्याखेरीज फौज जमा कशी होते? याकरतां पूर्वी तपशीलवार लिहिलें होतें. त्याचीं उत्तरें अशीं यावीं कीं काय? असो. तुह्मीं पूर्वी लिहिलें आहे. त्या अन्वयें पाटीलबावांशीं बोलून, पाटीलबावांचें पत्र पाठवावें कीं, ‘तेथील डौलाचे खर्चापुरता ऐवज पाटीलबावांनीं ठेऊन, तेथील वहिवाट बाईकडील माहालकरी तिहीं माहालीं आहेत, त्यांनीं करावी. बाकीचे माहाल राहिले त्यास होळकरांस मसलत संबंधें पैका लागेल तो बाकीचे माहालांपासून घेतील. ’ असें बाईस पाटीलबावांनीं निक्षून लिहिल्याशिवाय तोड पडत नाहीं. असें पत्रोपत्रीं मजकूर वारंवार लिहिले असतां कांहीं काम होईल असें वाटत नाहीं. मसलतीचे दिवस जवळ आले. फौजेची तयारी होऊन, चाकरीचे उपयोगी पडली पाहिजे. याकरितां लिहिल्याअन्वयें तुह्मीं बोलून, बाईस पत्र पाटीलबावांनीं पाठवावें. ह्मणजे तोड पडेल. नाहींतर पडावयाची नाहीं. फौज किती बाळगली ? माहाल खराब कां ? चाकरी काय केली ? हे जाबसाल पुसावे तर दुईमुळें अवघेच जाबसालांस पाणी पडतें. सरकारची नुकसानी मात्र भारी. हें खरें. दुई नसल्यास इतकेही जाबसाल पुसावे नीट करवावे. सरकार मसलतीस उपयोग पडावा. इतकेंही करतां येतें. असो; लिहिल्याअन्वयें बाईस लिहून पाठवावें आणि अमलांत येईल तें करावें. बाईस संपुष्टांत घालावी हे गोष्ट येथें नाहीं. असती तर ते मार्ग निराळे घडत जाते. पूर्वील सांप्रदायावर जावें तर दुई नसते तेव्हां कोठेंच पेंच पडत नाहीं. विरुद्ध पडल्यावर सरदारी कोणीकडे ? त्यांचें कसें व्हावें ? याचा विचार करावा लागतो. हें सर्व ध्यानांत आणावें. रा छ १ जिलकाद हे विनंति. ’

भाग ३ रा.

इंग्रेजांशीं झालेले युद्धासंबंधीं नानांचे लेख.

नयत्रस्थेमानंदधुरतिभयभ्रांतनयना ।
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदंबाःकरटिनः ॥
लुठन्मुक्ताभारेभवतिपरलोकंगतवतो ।
हरेरद्यद्वारेशिवशिवशिवानांकलकलाः ॥ १ ॥

(जगन्नाथराय-भामिनी विलास.)—

महाराष्ट्रराज्यसूत्रचालकांनीं आपण होऊन इंग्रेजांशीं कधींही विरोध केला नसतां, न्यायान्यायाचा विचार बाजूस ठेऊन, इंग्रेजांनीं राघोबास पाठीशीं घातलें, व मराठ्यांशीं अकारण कलह उत्पन्न केला. मराठ्यांस चीत करून टाकण्याकरितां जनरल गाडर्ड,क्यापटन स्टुअर्ट, इत्यादि इंग्रेजवीर अस्तन्या वर चढवून रणांगणीं आले. या प्रचंडवीरांचे पोवाडे त्यांच्या जातभाई ' इतिहास कर्त्यास जें खरें दिसेल तेंच त्यांनीं लिहिलें पाहिजे ' असें ह्मणणाऱ्या इतिहासकारांनीं मोठ्या भक्तीनें गाईले आहेत. व आमच्या निःपक्षपाती सरकारानें ते पोवाडे रोजचे रोज गायन करण्याचें आह्मांस मोठ्या मेहेरबानीनें भाग पाडिलें आहे. परंतु या प्राच्यपाश्चात्य युद्धांत खरोखर काय काय रंग झाले, मराठ्यांचे भाले मोडले कीं इंग्रेजांच्या संगिनी बोथट झाल्या, चढाई करून आलेले इंग्लिशवीर जय पावले, कीं मराठ्यांनीं त्यांस धुडकावून लाविलें. हें समजणें फार अगत्याचें आहे; सबब याविषयीं नानांचे लेख काय आहेत तें आपण पाहूं.

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी प्रस्तुत इकडील वर्तमान तर छ २ रविलाखरीं खोपवलीहून चार पलटणें, तोफा वगैरे सरंजाम घेऊन मजबुदीनें पनवेलीस रस्त आ-

णावयाकरितां रात्रीस कुच करून जाऊं लागलीं. तों राजश्री परशुरामपंतभाऊ यांची बातमी होतीच यांणींही रात्रीसच जाऊन गांठ घातली. निकड करून लढाई लागली तों पेंढारी लागूनच होते. शेंदीडशें माणूस ठार व दोनशेंपावेतों जखमीं इंग्रेजाकडील केलें. तीन चारशें बंदुका व दाहा बारा उंट व छकडे दारूगोळ्याचे व डेरे राहुट्या व चार साडेचार हजार बैल त्यांवर कांहीं जिनशी व कांहीं रिताडाचे याप्रमाणें पाडाव आणिले. उजाडतां मुक्काम त्याचा बारवईवर अडचणीच्या जाग्यांत झाला. त्यावर दुसरे दिवशीं रात्रीस कुच करून जाऊं लागला. तों यांणीं गांठ घातली. शेंपन्नास त्याकडील माणूस मारलें. व हजार बैल पाडाव आणिला. इकडून बाणांची मारगिरी केली. त्याणें त्यांकडील दारूचे छकडे होते त्यांस आग लागोन त्यांकडील माणसें फार जळालीं. रात्रीसच पळून पनवेलीस गेले. बराबर दीड दोन हजार पावेतों बैल राहिला तो बरोबरच नेला. त्याजवर जरब बसून नाश फार जाहला. याकरितां मुंबईकडील पलटणें घेऊन मजबुदीनें तिकडून येतील व घाटावर एकतोंडी लढाई नित्य तोफा घेऊन जाऊन मारगिरी करावी तेही करतात. घाटावर बतेऱ्या बांधून अडचणींत राहिले आहेत पुढें वाढून येत नाहींत तेव्हां कामही मातबर होत नाहीं. याकरितां राजश्री तुकोजी होळकरही फौजसुद्धां कोळंब्या घाटानें कोंकणांत गेले. भाऊ व हे एक होऊन तिकडून रस्त घेऊन येतील, त्यावर निकड करतील. राजश्री पाटीलबावांस पत्र लिहिलें आहे. तें प्रविष्ट करावें. रा। छ १२ रविलाखर हे विनंति.'

याच संग्रामाची पुढील हकीकत ऐका:—

'राजश्री पाटीलबावा गोसावी यांसीः—

आशीर्वाद विनंति उपरी पनवेलीहून पांच पलटणें गाडराकडे बोरघाटास येत होतीं, त्यांजवर राजश्री तुकोजी होळकर व राजश्री परशुरामपंतभाऊ यांनीं निकडीनें लढाई करून इंग्रेजांकडील नाश फार केला. हें पूर्वीं सविस्तर लिहिलेंच आहे. त्यावरून कळलें असेल. घाटावरूनही राजश्री हरिपंतांनीं तोफा, त्यांच्या बतेऱ्या नजीक नेऊन मारगिरी इंग्रेजावर फार केली. व त्यांनींही मारगिरी भारी केली. छ-

२३ रविलाखरीं रात्रीस गाडर आपले सरंजामासुद्धां घाबरा होऊन घाटाखालीं उतरला. तें वर्तमान हरिपंतास कळतांच फौजसुद्धां घाटावर जाऊन तोफांची व बाणांची मारगीर केली. त्यावर दुसरे दिवशीं खालून गाडरानें कुच करून जाऊं लागला. तों होळकर व परशुरामपंत फौजसुद्धां तिकडून आडवे होऊन इंग्रेजांवर निकड केली. व हरिपंतही फौजसुद्धां वरोन तीन तोफा घेऊन घाटाखालीं उतरून पाठीमागून निकड केली. हजारों गोळ्यांचे छकडे व गाड्या व डेरे राहुल्या वगैरे पाडाव आणिले. लढाई दुतर्फाही चालली आहे ह्मणोन पत्रें आलीं. मागाहून होईल तें लिहून पाठवूं. आपल्याकडील वर्तमान सविस्तर वरचेवर लिहून पाठवीत जावें. ग्वाल्हेरी सीमरथकर गुजरांनीं घेऊन आपणाकडे पत्रें पाठविलीं, ह्मणोन वर्तमान ऐकलें त्यावरून संतोष जाहला. परंतु आपलें पत्र सविस्तर वर्तमान लिहून आलें नाहीं. या दिवसांत इंग्रेजांकडून ग्वाल्हेर आली ही मोठी गोष्ट लौकिकास व मसलतीस चांगली जाहली. प्रस्तुत इंग्रेज कोठें आहे, वगैरे सविस्तर वर्तमान लिहून पाठवावें. इंग्रेजावर फौजांची निकड बसून लढाई होत आहे. घाबरा झाला आहे. रा। छ २९ रविलाखर बहुत काय लिहिणें लोभ असो दिजे हे विनंति.'

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी इंग्रेजाचीं तरांडीं मुंबईहून बिदनुराकडे जात होतीं. त्यांजवर इंग्रेजाकडील मातबर सरदार होता. त्यास तीं तरांडीं धुळपांनीं सरदारसुद्धां पाडाव करून आणिलीं. त्याविशीं सरकारांत मुंबईकरांचें पत्र आलें कीं, सरकारची आमची दोस्ती यापक्षीं तरांडीं वरील सरदार व लोकसुद्धां सोडून देववावीं. त्याजवरून तरांडीं सरदार व लोकसुद्धां धुळपांस लिहून सोडून देवविलीं. वर्तमान तुह्मांस कळावयाकरितां लिहिलें आहे. तरांड्यांवरील इंग्रेजाकडील लोकांनीं लढाई मातबर दिली. धुळपांनींही चांगलीच लढाई देऊन दस्त केलें परंतु तह झाला त्यापक्षीं सोडून देवविले. रा। छ ३ रजब हे विनंति.'

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांणीं छ १२ जमादिलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. धुळपांनीं इंग्रेजांचे तरांड्यांशीं लढाई देऊन धरून नेलीं, त्याविशीं इंद्रसेनास मुंबई सरकारानें लिहून पाठविलें. त्याणें पाटीलबावांस सांगोन पाठविलें त्यावरून पाटीलबावा बोलले येविशींचा मजकूर बोलल्याचा मजकूर लिहिला तो विस्तारेंकरून कळला. त्यास धुळपांनीं तरांडीं व सरदार व लोक होते त्यांसुद्धां (पाडाव ?) केले, ते तह जाला त्यापक्षीं सोडून द्यावीं. तों मुंबईकराचेंही पत्र आलें त्यावरून धुळपांस लिहून तेव्हांच सोडून देवविलें येविशींचा मजकूर पेशजीं लिहून पाठविला, त्यावरून कळलाच असेल.धुळपांस तह जाहल्याचें वर्तमान समुद्रांत कळलें नव्हतें. येथून लिहून पाठविल्यावर सोडून दिल्हीं. तीं मुंबईस सरदारसुद्धां पावलीं ह्मणोन मुंबईकराचें पत्रही सरकारांत आलें. रा छ १९ रजब हे विनंति.'

एका पत्रांतील चालू विषयासंबंधीं उतारा देतों.

'गाडराची लढाई सुरू झाली. या उपर वर्तमान वरचेवर येत जाऊन आह्मांस कळवीत जावें. असें राजश्री पाटीलबावा बोलले ह्मणून लिहिलें. त्यास जें वर्तमान होत गेलें तें लिहित गेलों. पुढेंही वरचेवर लिहून पाठवीत जाऊं. प्रस्तुत गाडर सव्वा महिना बोरघाटावर येऊन झाला. अर्धा सरंजाम खालीं ठेविला आहे. अर्धा वरता आहे. अडचणीची जागा धरून बतेऱ्या बांधून तोफा ठेऊन राहिला आहे. राजश्री हरिपंत व होळकर पंचवीस तीस हजार फौजेनिशीं कारल्यानजीक आहेत. नित्य तोफा घेऊन जाऊन लढाई होत असत्ये. कोंकणांतून पिछाडीवर राजश्री परशुरामपंतभाऊ बारा हजार फौजेनिशीं आहेत. तेही खालील पलटणावर निकड बरीच करितात. परंतु अद्याप घाट सोडून पुढें येत नाहींत. यापुढें वर्तमान होईल तें लिहून पाठवूं.'

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांणीं छ २७ जमादिलावलचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. लिहिलें सर्व मान सविस्तर कळलें. पुढें

होईल वर्तमान तें वरचेवर लिहून पाठवीत जावें. ‘ ग्वाल्हेर किल्ल्यास उरवाईकडून तोफांची मारगिरी व मोर्चे लाविले आहेत. सुरुंगही चालतो ह्मणून पेशजी लिहिलें होतें. त्याजवर प्रस्तुत तो सुरुंग उडविला. त्यावरून उरवाईचा बुरूज तीन हिस्से पडला. हल्लीं आणखी दोन तीन सुरुंग चालविलें आहेत. तोफांची मारगिरी सुरूच आहे. खासा स्वारी मोर्च्यावर जात असते. ’ ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास उरवाईचा बुरूज तीन हिस्से उडाल्यावरून त्यासही विचारच पडला असेल. आणखी सुरुंग लाविले त्या पक्षीं घाबरे होऊन सूत्र[1] लावितील असें वाटतें. पुढें वरचेवर वर्तमान लिहीत जावें. रा छ २९ जमादिलाखर हे विनंति.’

‘ राजश्री नारोपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी तुह्मीं छ ११ रविलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. ‘ गंगाजी राजश्री पाटीलबावांजवळ सडे स्वारींत आहे त्याचें पत्र छ ९ तारखेचें आलें तेंच बजिनस पाठविलें आहे. त्यांत फौज जमा होऊन इंग्रेजास घेरा घालून आहेत, व ग्वाल्हेरचें वर्तमान लिहिलें आहे. विदीत होईल’ ह्मणोन लिहिलें तें कळलें व गंगाजीचें पत्र पाहिलें. फौज जमा होऊन इंग्रेजावर नित्य लढाई होते फार उत्तम आहे. पुढें इंग्रेज कोणीकडे रोख धरतो? व पाटीलबावा तर्तूद काय करतात? हें लिहून पाठवावें. (पुढें एक ओळ फाटली असून त्यांत ग्वाल्हेर आल्याचा मजकूर असावा.) लिहिलें आहे. त्यास ही गोष्ट मोठीच झाली. ग्वाल्हेर सरकारांत आली येणेंकरून इंग्रेजाचा थारा मातबर मोडला व मनसब्यासही उपयोग पडला. पुढें होईल तें वरचेवर शोध चांगला करून लिहून पाठवीत जावें. इकडील वर्तमान राजश्री पाटीलबावांस लिहून पाठविलें आहे; हें प्रविष्ट करावें. त्या पत्रावरून तुह्मांसही सविस्तर मजकूर कळेल. इंग्रेज घाबरा होऊन माघारा जात आहे. इकडील फौजांची निकड बसली आहे. पुढें होईल तें लिहून पाठवूं. रा छ २९ रविलाखर हे विनंति. ’

---

१ सूत्र लावितील—तहाचें बोलणें सुरु करतील.

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी 'राजश्री पाटीलबावा व फौज एकत्र होऊन इंग्रेजांचे भोंवते एक दिवस फिरून तीन कोसांवर मुक्काम आहे तेथें आले. दुसरे दिवशीं तोफा तयार करून घेऊन गेले. तों इंग्रेज भेलशाचे सुमारें दोन कोस आले होते. ते माघारे सुरतेजवळ जाऊन, पुढें पाव कोसावर बतेऱ्या बांधून तोफा ठेऊन मारगिरी करतात. पाटीलबावांबरोबर दोन तोफा लंबछड्या[1] आहेत. त्यांचे गोळे इंग्रेजाच्या मुक्कामापावेतों जातात; परंतु त्यांणीं काम व्हावें असें नाहीं यास्तव भेलशाहून दोन तोफा भारी[2] आणावयास पाठविले आहेत. ते आल्यावर निकड करणार. इंग्रेजाचा जोर भारी पडेलसा नाहीं. इंग्रेज सुरतेजवळ आला, येणेंकरून पोटाची बेगमी आहे. लष्कराबाहेर त्यांकडील कोणी येऊं पावत नाहीं. पाटीलबावाजवळ फौज पेंढारसुद्धां वीस हजार आहे, निकड केल्यास लौकरच कार्य व्हावेंसें आहे.' ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास इंग्रेज मैदानांत आले आहेत. त्यांजवर पाटीलबावाही खुद्द फौजसुद्धां गेले आहेत. जथही बराच पडत चालला आहे. तेव्हां निकड करून पारपत्यच करतील, ही खातरजमाच आहे. भेलशाच्या तोफाही येऊन पोंचल्याच असतील. भोंवतालीं बंदी इंग्रेजांच्या पक्की करून भूल करून मग निकड केल्यास काम चांगलें होईल. युद्धाचें कामास पाटीलबावा दीक्षित येथून लिहावें असें नाहीं. 'भूपाळकर फौज पाठवितो ह्मणून पत्रें पाठवितात. अद्याप त्यांकडील कोणी आलें नाहीं' ह्मणोन लिहिलें त्यास भूपाळकर यांचा विश्वास धरूं नये. खासा अथवा फौज पाठविली तथापि सावधता* असावी. भूपाळकरांचीं पत्रें येथें आलीं होतीं कीं, 'वकील पाठवितों' त्याचें उत्तर पाठविलें कीं, इंग्रेजांचे पारिपत्यास तुह्मीं जाऊन राजश्री पाटीलबावांस सामील व्हावें. व वकील इतबारी पाठवून द्यावा. हें वर्तमान तुह्मांस कळावें ह्मणून लिहिलें आहे. रा छ २३ रविलावल हे विनंति.'

---

१ ज्यांचे गोळे लांब जातात अशा? २ मोठ्या.

* नानांची अटकल कशी खरी होत असे, हें या लिहिण्यावरून चांगलें दिसून येतें. भूपाळकर खरोखरच इंग्रजांस मिलाफी झाले होते. महादजी समीप असतां त्याला ही गोष्ट कळली नाहीं, परंतु नानांनीं तर ती पुण्याहून जाणली!

'राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी तुह्मीं छ ४ रविलावलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. 'राजश्री पाटीलबावा दरकुच खामखेडे नजीक भेलसें पांच कोस येथें गेले. इंग्रेज सिप्रीपासून सुरतेपावेतों ठाणीं बसवीत आले. तों आंबोजी इंगळे, व सदाशिव मल्हार यांच्या त्यांच्या लढाया होत आहेत. तुरकस्वार पुढें वाटून आले होते. त्यांवर लढाई करून कांहीं मारले कांहीं पळाले. दोन चार धरून आणले. तों पाटीलबावा आल्याचें वर्तमान ऐकून पुढें यावयाचें महकूफ होऊन सुरतेजवळ मुक्काम केला. राणखानभाई पुढें फौज घेऊन गेले. खेचीराजगडवालेही आले. फौजा जाऊन पोंचल्या रस्त बाहेरील बंद केली. सिप्रीपासून ठाणीं बसवीत इंग्रेज आले. तीं ठाणीं चंदेरीकर यांणीं पाठविलीं. ते पाटीलबावास येऊन सामील होणार. इंग्रेजांचा संदर्भ आला आहे कीं 'आह्मांस माघारे जाऊं द्या' ह्मणतात असें लिहिण्यांत आलें आहे. पक्कें लिहून येईल तेव्हां लिहून पाठवूं. आपल्याकडील वर्तमान इंग्रेजाचें येत नाहीं. ह्मणोन तेथें बापूजी रघुनाथ ठेविले आहेत. त्यांजपाशीं ह्मणत होते. परभारें त्यांस वर्तमान गाडर बोरघाट चढून वरता आला हें कळलें ह्मणून पुसत होते.' ह्मणून लिहिलें तें कळलें. त्यास पाटीलबावा भेलशानजीक जाऊन पोंचले उत्तम जाहलें. इंगळे व बक्षीची तुरकस्वारांशीं लढाई झाली. त्यांत जे तुरकस्वार सांपडले, त्यांची जबानी इंग्रेजाचे लष्करचें वर्तमान सविस्तर पुसून लिहून घेऊन पाठवाव्या. व इंग्रेजाबरोबर सामान खरेंखुरें किती आहे, हाही शोध घेऊन लिहून पाठवावें. व खेचीराजगडवाले यांची व आपली फौज मिळून खरी फौज आपले मिळून किती? हें सविस्तर लिहून पाठवावें. बाहेरील रसद बंद केली. याप्रमाणेंच चौतर्फा बंदी चांगली केल्यानें आयास येतील. चंदेरीवाल्यानें कोणकोणतीं ठाणीं उठविलीं? पाटीलबावांस कधीं येऊन भेटणार? त्यापाशीं जमाव किती आहे. हें लिहून पाठवावें. 'माघारे जाऊंद्या' ह्मणून इंग्रजांचा संदर्भ आला आहे. त्यास ते दगाबाज आहेत. त्यांचें कदापि ऐकूं नये. संदर्भ लाऊन फौज चहूंकडे गेली ह्मणजे मागती चाल करतील. आयते मैदानांत सांपडले आहेत. पार-

---

1 जेरीस.

पत्यच होय तें करावें. गाडर बोरघाट चढून आल्याचें वर्तमान इकडील सविस्तर पूर्वीं लिहून पाठविलेंच आहे. रा छ २१ रविलावल हे विनंति.'

'राजश्री विसाजीपंत व सदाशिवपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी गणेशपंत बेहेरे यांजवर इंग्रेजांनीं छापा घातला ते समयीं थोडीशी लढाई झाली. मशारनिल्हेस दोनतीन जखमा लागल्या. संभाळून निघोन हातगडाकडे आले. हें पूर्वीं लिहून पाठविलेंच होतें. ते इकडे येतांच तिकडे पारनेर यावर इंग्रेज जाऊन मारगिरी किल्यावर केली. दोन तीन हल्ले किल्लेकऱ्यांनीं मारून काढले. आतांच वर्तमान आलें कीं किल्ला त्यांनीं घेतला. पुढेंही ठाणीं घेत येणार. राजश्री सखारामपंत पानशे, व बाजीपंत जोशी फौजसुद्धां कल्याणाकडे होते. त्यांस मद्रासेहून तीन हजार माणूस इंग्रेजांचें गलबतांतून आलें. व सुरतेहून दोन हजार माणूस मुंबईस आलें. तें मिळून वसईवर येणार. अशा बातम्या निकडीच्या आल्या. त्यावरून उभयतां मशारनिल्हे वसईकडे गेले. कल्याणकडे दुसरी फौज रवाना केली. परजन्याचे दिवस. फौजेचें राहणें कोंकणांत कठिण. इंग्रेज पायींचीं माणसें. त्यांस परजन्याचा विधिनिषेध नाहीं. आणि त्यांचा जमाव तर इकडे भारी होत चालला. व कोंडाईबारीपावेतों येऊन तिकडील बंदोबस्त करणार याकरितां उभयतां सरदारांकडील दहा हजार फौज लौकर जलद कोंडाईबारीवर पाठवून छावणी करावी. मागाहून उभयतां सरदारांनींही लौकर यावें. राजश्री पाटीलबावांनींही या गोष्टीची तर्तूद केलीच असेल. राजश्री परशुरामपंतभाऊ यांजकडील वर्तमान शिरोळ घेतलें व कितूर घेतल्याचें पूर्वीं लिहिलेंच आहे. भाऊ गोकाकाकडे गेल्यावर येसाजी शिवदेव, सटवाजी भोंसले व मानाजी शिंदे त्रिवर्ग मिळून हजार बाराशें राऊत व दोन हजार प्यादा असे कोल्हापुराहून बाहेर निघून दौड करून गांव मारूं लागले. जयरामस्वामीचें वडगांव लुटलें, हें वर्तमान भाऊंस कळल्यावर चार हजार फौज त्रिवर्गांवर रवाना केली. त्यांनीं येऊन गांठ घातली. लढाई झाली. तिघेजणांचा मोड झाला. तीनशें घोडे पाडाव आणिले. पायेचे लोक व स्वार त्यांजकडील फार मारले गेले. शेवटीं सडे दोन तीनशें रावतांनिशीं पळाले ते

सामानगडच्या माचीस गेले. तेथपावेतों पाठलाग केला. याप्रमाणें वर्तमान झालें तें कळावें याकरितां लिहिलें आहे. कितुरकरांकडील सरकारचीं ठाणीं येणें व कोल्हापूरचा बंदोबस्त राखणें याकरितां कृष्णे-पलीकडे छावणीस फौज पांचहजार ठेवावी लागेल. रा छ ११ जमा-दिलाखर हे विनंति.'

'राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री
दिनकरपंत स्वामीचे शेवेसीं.

पो बाळाजी जनार्दन. साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित असावें. विशेष तुह्मीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहि-ला मजकूर सविस्तर कळला.—'पो[1] महतपूर व पो शाहाडौरा व पो का-लाबाग व आहिरवाड्यांतील वगैरे ठाणीं, इंग्रेजानें घेतलीं होतीं. त्यांजवर आह्मी व राजश्री यादवराव हरि दीमत त्र्यंबकराव नारायण राजेबहाद्दर, यांनीं मिळोन चंदेरीच्या राजास सामील करून शिबंदी ठेऊन, इंग्रेजाचीं ठाणीं उठवून आपलीं ठाणीं बसविलीं आहेत.' ह्मणोन लिहिलें. ऐशियास इंग्रेजाचीं ठाणीं उठविलीं, उत्तम केलें. त्यास ठाणीं घ्यावयासी खर्च कार्याकारण जरुराती जाहला असेल. त्याचा हिशेब राजश्री नारो शिव-देव यांस समजवावा. ते समजोन खर्चाची हिस्सेरसीद करून माहालावर ऐवज बसवितील तो सरकारी व सरंजामी महालचें कमावीसदारपासून घेऊन, ठाणीं त्यांचे स्वाधीन करावीं. इंग्रेजापासून ठाणीं व तुह्मीं व म-शारनिल्हेनीं घेतलींत येविषयीं तुमचें व त्यांचें बोलणें आहे त्यास तुह्मीं हुजूर यावें. समजोन करावयासी येईल. रा छ ६ जमादिलावल बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.'

सरतेशेवटीं नानांस टिपूचें पत्र आलें, त्याची नक्कल त्यांनीं पाटीलबावां-स दाखविण्याकरितां, नारोपंताकडे पाठविली ती येथें दाखल करून हा भाग आटपतों.

---

१ परगणे?

‘ पंडत अजम बाळाजी पंडत फडणवीस.

*सलमहुता लौ[1]

साहेब मेहेरबान करम फर्मान मुखलिसा बादन शोक मुलाकात मसरत आयात इतीहाद मासरबाद येथील खुशी जाणून, आपली शादमानी कलमी करीत यावें. दिगर इंग्रेजाचा तालुका कितेक मातबर गड किल्ले वगैरेस ठाणें घालून आर्कोटापाशीं आह्मीं फौजसुद्धां उतरले मजकुरास पेशजी लिहिलें होतें. त्यावरून मालुम झालें असेल. चेनापट्टनाहून जनराल मंडोर नामें फिरंगी[2] सरदार, दोन हजार गोरे फिरंगी, दहा हजार बार, आठशें तुरकस्वार, तीस तोफा, व चार गरनाला, वगैरेसुद्धां लढाईच्या इराद्यानें कंचीस आल्याची खबर आली. त्यावरून आह्मीं आर्कोटाहून कुच करून, कंचीस पोंचून त्याचे फौजेस घेरा दिला असतां, गुटूर, मछलीबंदराहून, याचे कुमकेस करनेल बेली नामें उमदा सरदार, चारशें गोरे फिरंगी, व पांच हजार बार, व तोफा वगैरे जंगी सरंजामानशीं येतो, हे खबर पोंहचतांच त्याचे तंबीकरितां इकडून फौज पाठऊन घेराघेरी व मारामारी करविली. तेव्हां ते जमियेत[3] पुढें येऊं न सकतां कंचीपासून चार कोसांचे फासल्यानें गढीचा आसरा घेतला. त्याचे उपराळ्यास कंचीहून जनराल मंडोर याणें आपले हामराई फौजेपैकीं, बेसचडनंदी (?) पांचशें गोरे फिरंगी, व दोनशें तुरकस्वार, व निवड (क) दोन हजार बार, व पालखीनशीन पंधरा सरदार मातबरसुद्धां कंचीस एक बाजूनें नदी होती तिकडे तलावा ठेविला नवता, त्या राहानें पाठविले तेव्हां करनेल बेली नामें सरदार याणें पहिले आपणापाशीं जमियेत होती ते व कंचीहून कुमकेस जमियेत गेली, त्यासुद्धां जमियेत घेऊन इकडील फौजेशीं लढाई करीत येतो, हे खबर आल्यावरून त्याचवक्तीं कंचीस कुकपोशाचे (?) फौजेवर कितेक फौज ठेऊन खाशी[4] फौजसुद्धां आह्मी चालोन गेलों. लढाई ज्योहात जाहली. करनेल बेली याचे फौजेस कतलाम[6]

---

* या पत्रांतील पुष्कळ यवनी शब्द आम्हांस समजलें नाहींत. यापुढें कदाचित् लिहितांनाही अशुद्ध लिहिले गेले असतील.

१ ईश्वर तुह्मांस सुरक्षित ठेवों. २ हा शब्द पोरटोगीच लोकांस लावण्याचा सांप्रदाय आहे, परंतु या पत्रांत तो इंग्रेजास लावलेला दिसतो. ३ जमाव. ४ स्वतःची. ५ मोठी ६ कत्तल केली.

केले. खुद्द करनेल बेली सरदार व मातबर मातबर पालखीनशीन तीस
सरदार वगैरे फिरंगी पांचशें हे जीत[1] शाबूत इकडे पाडाव आले.
पांचशें फिरंगी, व दोन हजार बार, कत्तल करण्यांत आले. बाकी बार,
व कुले[2] बंदुका व बारा तोफा वगैरे कुल त्याचें लष्करचें लष्कर कुल
त्याचें लुटून घेतलें. हे खबर जनराल मंडोर याणें कंचीस ऐकोन घाबरा
होऊन आपले हमराई[3] फौजेसुद्धां रातचेवक्तीं फरारी जाहला. सबब
इकडून भारी फौज पिच्छास लाविली. तेव्हां यास त्यांस लढाई हो-
ऊन जनराल मजकूर याचे हमराई होते निर्फे जमियेत मारून घेतली.
जनराल मजकूर ताबा आणूं न सकतां आपले हमराई तोफा व र-
णगाडे व बारुदच्या पुरज्या (?) व बहीर (?) वगैरे कुल सरंजाम टा-
कीत टाकीत दोन तीन हजार जमियेतनशीं कंचीहून आठ कोसांवर चं-
गलपटनामें त्याची गढी आहे त्या गढीचे आश्रयास जाऊन पोंहचला. इ-
कडील फौज ताकुबावर होती. त्या फौजेनें गढीस जाऊन घेरलें आहे.
खुदाजे फजलेकडून त्याचेही तंबी अनकरीबच होईल ते कलमी कर-
ण्यांत येईल. खुलसयाबाद, चेनापट्टण, वगैरे मकाणें व इंग्रेजाचे मुल-
खाचा बंदोबस्त व त्याचे जमियेतचा हवाल जो होईल तो जहुरात येईल.
इकडील साहाशें घोडे व दोन बक्षी व दोन तीनशें खासे कामास आले.
मुजांका नाहीं. आपण दोस्त असा याकारितां येथें ज्या प्रकारें लढाई
झाली त्याच नक्षा[10]प्रमाणें मुफसल लिहून पाठविलें असे. परभारें अखबा[11]-
रेवरूनही मालुम[12] होईल. हमेशा आपली शादमानी[13] कलमी करून दी-
लशाद[14] करीत यावा. जादा काय लिहिणें असे.

---

१ जिवंत. २ सर्व. ३ हुशार. ४ अर्धी. ५ दारू. ६ मेहेरबानी. ७ लवकर. ८ जाहीर.
९ फिकीर. १० तपशीलवार. ११ खबरेवरून. १२ समजेल. १३ कुशलवृत्त. १४ खुषी.

भाग ४ था.

नानांचे किरकोळ महत्वाचे लेख.

अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ।

(भर्तृहरि—नीति शतक.)—

वरील तीनही भागांत ज्या लेखांचा समावेश करितां आला नाहीं असे नानांचे महत्वाचे लेख या भागांत देण्याचें योजिलें आहे. हे वाचले असतां, प्रत्येक लेख नानांच्या निरनिराळ्या गुणाचा व्यंजक आहे असें दिसून येईल. या भागांतील एकंदर लेखांविषयीं येथें विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं. पुढें प्रत्येक लेखाचे प्रसंगीं आह्मांस जें लिहावयाचें तें लिहूं.

नानांचे ठिकाणीं स्वामीभक्ति कशी पूर्णत्व करून वास करीत होती, तें पुढील पत्रांत पहा.

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी मौजे वेळांस[१] हा गांव आमचा वतनी आहे. तो इंग्रेजाकडे कोंकणांत बाणकोटाखालीं आहे. तो सोडून घ्यावा, असें मनांत होतें. परंतु साष्टी सरकारची सुटली नसतां आपला गांव सोडून घ्यावा हें ठीक नाहीं. तुह्मांस कळावें ह्मणून लिहिलें आहे. रा छ १२ रमजान हे विनंति.'

या पत्रावरून ' सर्वस्वहानि सोसे प्रभु हानि कुलज मना सहावेना ' या पंतवाक्याची यथार्थता तेव्हांच निदर्शनास येते.

नानांचें राज्यकारस्थानीपणारूपशस्त्र किती लखलखीत होतें तें पहा.

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी हैदरखानाकडील एक कारकून, व पांचसात जोड्या हरकाऱ्यांच्या राजश्री पाटीलबावांकडे जावयाकरितां आल्या आहेत. त्यांणीं तेथें जाऊन हैदरखानाकडे बातमी वरचेवर लिहून पाठवावी या करितां हैदरखानानें पाठविलें. त्यांणीं दस्तक येथील मागितलें तेंही दिल्हें. तो

---

१ हा गांव कोंकणांत बाणकोटाजवळ आहे. नानांचे पूर्वज पूर्वी याच गांवचे राहणारे होते.

कारकून, व हरकारे, पाटीलबावांच्या लष्करांत येतील. राहुटीराहुटीस घरोघर फिरतील. कोण काय बोलतो (फाटलें आहे.) हें सविस्तर पाहून (फाटलें आहे.) लिहून पाठवितील. याकरितां याचा बंदोबस्त असावा. तेथील दरबारची रीत तुह्मांस माहीत आहेच. ज्याणें जसें पाहिजे तसें बोलावें. बाहेरल्यास त्याचा अर्थ काय समजतो ? बातमीदारांच्या लिहिण्यावरून हैदरखान भलतेच तर्क काढतील. याकरितां उत्तम पक्ष तर कारकून व हरकऱ्यांस एक जागा नेमून द्यावी. आणि ताकीद करावी कीं, सिधापाणी मात्र बाजारांतून आणीत जावें. वरकड कोणी कोठें जाऊं नये. फिरूं नये. दरबारास बलाऊ पाठवावें तेव्हां कारकुनानें येत जावें. तेंहीं खाशांशीं अथवा भाईशीं बोलत जावें. याप्रमाणें करून पांचसात माणसें त्याजजवळ इतबारी ठेवावीं. त्यांणीं याप्रमाणें राखीत जावें. हें उत्तम. अथवा आपल्या दरबारचा सारा बंदोबस्त चांगला करून राहतील तेथें राहूत; जातील तेथें जाऊत. हा एक पक्ष. परंतु हा पक्ष घडावयाचा नाहीं. वर लिहिला हा पक्ष घडावा. याप्रमाणें राजश्री पाटीलबावांस सूचना करावी. येथें हैदरखानाचे वकील आहेत त्यांशीं पाटीलबावांकडील दाब व मसलतीची आंगेजनी व एकत्व हेच भाव बोलण्यांत येतात. तुह्मांस कळावें ह्मणून लिहिलें आहे. येथील दुसरा अर्थच नाहीं. तेथेंही लिहिल्याअन्वयें घडावें हे विनंति.'

या पत्रावरून स्पष्ट दिसून येतें कीं, पाटीलबावांचे व आपलेमध्यें वैषम्य आहे हें तिऱ्हाईतास कळूं नये असेविषयीं नाना फार जपत असत. याच आशयाचें, परंतु कडकपणानें लिहिलेलें, दुसरें पत्र पहा.

'राजश्री सदाशिवपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी राजश्री पाटीलबावांचीं बोलणीं विक्षेपाचीं तेथें होतात; त्याचीं लिहिलीं लोकांचे घरीं इकडे येतात; तेव्हां इंग्रेजांचेही घरीं बातमी जात असेलच. ही गोष्ट मसलतीस वाईट. हें ध्यानांत येतें कीं नाहीं ? रती इतकी दरज पडली असतां शत्रूस बल किती येतें याचा विचार करतात कीं नाहीं ? त्यांतही कोठें वांकडें असलें तरी थोर आहेत ते वांकडें दाखवीत नाहींत. मग येथें तर परस्परें भाऊपणा अकृत्रिम. वांकडे रतीमात्र नसतां, उगीच कोते आंदेशे माणसाच्या लिहिण्यावरून व सांगितल्यावरू-

व निःकारण विपरीत अर्थ करून बोलावे हें तर फारच विलग दिसतें. व या गोष्टीपासून उमेदही सरते. अगर बोलण्यानेंच संतोष होतो तर एकांतीं तुह्मांस बलाऊन नेऊन जें बोलावयाचें असेल तें बोलत जावें. दुसऱ्यास करूं नये. असें तरी व्हावें. एवढे मोठे सरदार मसलतीवर गेले त्यांस जेणेंकरून उपयोग त्याच गोष्टी येथून घडत असतां, राजश्री पाटीलबावांची पत्रें येतात त्यांत एक पत्र तरी–जाहिराणा दरबारांत सर्वांचे वकील बसले असतां वाचून पहावें, आणि शत्रू व बाहेरील आहेत, एकत्वाचा व स्नेहाचा (मजकूर) ऐकल्यावर दाब पडावा, व इष्ट आहेत त्यांस गोड वाटावें, असें पत्र कधींच येऊन पाहिलें नाहीं. जीं पत्रें येतात त्यांत मनांत कल्पना नाहींत व न यावयाच्या त्या घेऊन व कित्येक रोषेंकरून व कित्येक विपरीत अर्थ करून लिहून येतात. तीं एकांतीं वाचावीं त्यांचे पाऱ्हेरे उत्तरें लिहून तुह्मांकडे पाठवावीं या खालींच दिवस गेले. पुढें ईश्वरी इच्छा असेल तसें घडेल. होळकरांकडील मजकूर पत्रीं लिहितां, परंतु प्रस्तुत मसलतीचे दिवस. वाटेंत लुटारूही फिरतात. एखादें पत्र त्यांकडेस गेल्यास तूर्त मसलतीस अपाय. याकरितां पत्र पाठविणें तें तजविजीनें पाठवीत जावें. ‘ पाटीलबावांचें पारिपत्य जाहलें तरी सरकार काम ’ अशा गोष्टी जेव्हां पाटीलबावांच्या मनांत येऊं लागल्या त्या परिहार लिहितां कशा जातील. ईश्वरच त्यांच्या बुद्धीस काय साक्ष देईल ती खरी. अशीं विक्षेपाच्या मजकुराचीं पत्रें वाटेचे गर्दीमुळें इंग्रेजाकडे धरलीं गेलीं असल्यास काय मनांत आणतील ? याचाही विचार करावा. तुह्मांकडून पत्र जासूद घेऊन आला ह्मणजे कधीं लखोटे फोडण्यापूर्वी चित्तांत येतें कीं काय नवा विक्षेपाचा ग्रंथ रचला असेल ? मग फोडून पत्रें पहावीं तों तेंच निघतें. बरें आहे. कितीही वाईट वाटावयाजोगें बोललें व लिहिलें तरी आह्मी चित्तांत वांकडें काडीभर आणणार नाहीं. एकतर आह्मी शुद्धबुद्धीनें पाटीलबावांचे ठायीं चालणारे, दुसरें खावंदाचे कार्यावर नजर, मग वाईट कशास वाटेल. रा छ २४ जमादिलाखर हे विनंति. ’

शिंद्यांचे मार्फत इंग्रेजांशीं पेशव्यांचा जो तह ठरत होता तो आपले मार्फत व्हावा, असें नागपूरकर भोंसले व नबाब यांचें आग्रहपूर्वक ह्मणणें होतें. परंतु अनेक कारणांस्तव उभयतांचें बोलणें बाजूस ठेवून, नानांनीं महादजींचेच मार्फत तह करण्याचें ठरविलें. हा प्रकार भोंसले व नबाब

यांस सहजच आवडण्यासारखा नव्हता. व त्यामुळें त्या उभयतांनीं पुणें दरबाराबद्दल वैषम्य धरणें स्वाभाविक होतें. उभयतांचे इच्छेविरुद्ध शिंद्यांचे मार्फत तह ठरवून पुन्हां दोघांचीही मर्जी सुप्रसन्न ठेवणें साधारण बुद्धीचे मनुष्यास शक्य नव्हतें. परंतु दोन्ही गोष्टी साधण्यास नानांनीं काय शक्कल योजिली ती पहा.—

'राजश्री नारोपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी सरकारांतून तह इंग्रेजांशीं नबाबास व भोंसल्यास न कळवितां केल्यास दोघेही उदास राहून वाकड्याही चाली धरतील.तसाच मनसुबा पडल्यास हैदरखान व नबाबही एक व्हावयास चुकणार नाहींत. व कित्येक गोष्टींस वाईट पडेल. कदाचित् पाटीलबावा ह्मणतील कीं, 'दोघांचेही विचारें नक्षा ठरला असतां एक तर पैका घेऊन माघारे आले. एक घरींच स्वस्थ राहिले. मसलतीस षरीक असते तर त्यांस घेऊन करावें, तें नाहीं. मसलत सरकारावरच पडली. तेव्हां सरकारांतून तह केला यास वाईट त्यांनीं कां मानावें? त्यास एक गोष्ट त्यांस बोलावयास आहे कीं, इंग्रेज आह्मांशीं बहुत नफे बोलत होते, परंतु आह्मीं श्रीमंतांचे दोस्तीकरितां कबूल केले नाहींत. व आंतून बातम्याही मनास आणितां, इंग्रेज नबाबांशीं बहुता रीतीनें बोलत होते! परंतु श्रीमंतांच्या दोस्तीकरितां इंग्रेजांशीं गुंतले नाहींत. असेंच आहे. यास्तव परभारेंच सलुख केला असतां वाईट मानतील असें आहे घेऊन केलें असतां उपयोगीं पडेल. इंग्रेजांचा तह करण्यास हैदरखान तुटतो. याकरितां नबाबाचे मक्त्याचे रुपये दरसाल इंग्रेजाकडे येण्याचा करार आहे. व इंग्रेजही देत असतात. परंतु आपण तहनाम्यांत कलम ल्याहावें कीं 'नबाबाचा मक्ता सालदरसाल तुह्मांकडे करार आहे, त्याप्रमाणें देत जावा.' तसेंच भोंसल्याचीही चौथ बंगाल्याची देत जावी. याप्रमाणें तहनाम्यांत इंग्रेजांशीं बोलून जरूर ल्याहावें. येणेंकरून नबाबास व भोंसल्यास गोड वाटेल, यांत इंग्रेजांचेंही कांहीं जात नाहीं. राजकारणास उपयोगीं पडेल. रा छ १२ रमजान हे विनंति.'

हीं एक शक्कल झाली. याच मुद्यावर नानांनीं दुसरी शक्कल काढली ती पहा.—

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसी.

विनंति उपरी नबाब व भोंसल्यास कसें कळविणार, कसें करणार, हें कांहीं लिहिलें नाहीं, असें पाटीलबावा ह्मणतील, तर याची तोड योजिली आहे कीं, इंग्रेजांशीं तह पाटीलबावांनीं पक्का गुप्त करून येथें लिहून पाठवावा. आणि त्या यादीची नक्कल येथून एक नबाबाकडे व एक भोंसल्याकडे लिहून पाठवून पत्रें येथून लिहून पाठवावीं कीं ' इंद्रसेन पाटीलबावांकडे आला. तो सरकारचे मुद्दे याप्रमाणें बोलतो. याचें उत्तर काय ल्याहावें ? ' कदाचित् ह्मणाले कीं याहून आमचे हातून केल्यास नफे अधिक करून देऊं. तर त्याचीं मुदत महिन्या दीड महिन्यांत काय नफे अधिक करून देतात असें तेथें वकील असतील त्यांणीं (सांगावें). इंद्रसेनानें कौल करार येथें केला असतां याहून मुद्दे यांचे विद्यमानें इंग्रेज अधिक करणें हे गोष्ट कळतच आहे. तेव्हां याहून अधिक होत नाहीं. असें सांगतील. मग केल्यास त्यांस संतोष राहून केलें असें होईल. ही एक तोड कळावयाकारितां लिहिली आहे. रा छ १२ रमजान हे विनंति.'

महादजी शिंद्याचें मन न दुखवण्याबद्दल नाना किती जपत होते तें पहा.

' राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री पांडुरंगपंत स्वामीचे शेवेसीं.

पोष्य बाळाजी जनार्दन विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेष राजश्री नारो शिवदेव यांस येथून पत्रें पाठवीत असतों. त्यांत राजश्री पाटीलबावांचे चित्तास वाईट वाटावयाजोगें वर कांहीं लिहित नाहीं. तथापि त्यांच्या समजेस एखादें वाईट वाटतें. त्यास पेशजी एक वेळ नारोपंतांस लिहिलें होतें कीं, जें पाटीलबावांचे चित्तास वाईट वाटावयाजोगें असेल ती पुरवणी दाखऊं नये. मजकूरच तोंडानें बोलत जावा. याप्रमाणें लिहिलें असतां मध्यें एखादे वेळेस पत्रें दाखविल्यावर वाईट वाटून उदासीनतेचे भाव तुमच्या लिहिण्यांत कां येतात? असो हल्लीं लिहिलें तरी पाटीलबावांस संतोष वाटावयाजोग्या पुरवण्या असतील त्या वाचून दाखवीत जाव्या. कदाचित् एखादे पुरवणींत त्यांस वाईट वाटावयाजोगें असल्यास ती पुरवणी दाखऊं नये. मजकूरच तोंडानें त्यांस संतोष वाटे असा बोलत जावा. रा छ १२ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिजे हे विनंति. '

याच मुद्यावरील पुढील उल्लेख वाचा.—

' सरकारचा ऐवज राजश्री पाटीलबावांकडे येणें, याचें उत्तर पूर्वी लिहून पाठविलें आहे. राजश्री राघोपंत गुरुजी येथें आहेत, सरकारचा ऐवज किती होतो तें रुजुवातीनें याद करावी ह्मणून लिहिलें, त्यास रुजुवातीनें याद करतों. परंतु याची एखादी वरात केल्यास फलाणें मुदतीस देऊं, अशी कांहीं तोड पडावयाजोगी असल्यास लिहून पाठवावें. मसलतीवर राजश्री पाटीलबावा गेले असतां लिहूं नये, परंतु सरकारांत लाचारी व वरातही करावयास कोठें जागा राहिली नाहीं याकरितां लिहिलें आहे. '

सरदारांनीं योग्य मर्यादेनें चालावें अशाबद्दल नानांचा किती कटाक्ष होता तो पहा.—

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी ' राघो मल्हार यांजकडे पाटीलबावांची दिवाणगिरी झाली. सर्वप्रकारें सरकार लक्षांत रहावें, अंतर करूं नये, स्वामीचें अभयपत्र यावें, ही इच्छा बहुत आहे यास्तव विनंति लिहिली आहे. कृपा करून पत्राविषयीं आज्ञा करावी,' ह्मणून लिहिलें, त्यास त्यांचें पत्र अगोदर आह्मांस यावें मग आह्मीं उत्तर लिहावें, हा मार्ग असतां आह्मींच पत्र पाठवावें ह्मणोन लिहिलेंत हें अपूर्व वाटलें. सर्व प्रकार सरकार लक्षांत राहणार. उत्तम आहे. तुह्मींही त्यांची खातरजमा केलीच आहे. करावी. रा छ सवाल हे विनंति. '

पुढील पत्रांत नानांची दक्षता कशी स्पष्ट दिसत आहे पहा.—

' राजश्री नारोपंत स्वामीचे शेवेसीं.

विनंति उपरी तुह्मीं छ ३ मोहोरमचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. ' राजश्री पाटीलबावा यांनीं शिकवार तालुक्यांत गढ्या सोडऊन तेरधार (?) तालुक्यांत स्वारी आली. इकडीलही कांहीं गढ्या सोडविल्या. राहिल्या त्याही सोडवितात. राणा गोहदेस आहे. त्याजकडील जमियेत भेदोर दतीयेकर उठोन गेले. वगैरे लोक इकडे येऊन चाकरीस राहिले आहेत. प्रस्तुत राण्याजवळ जमियेत आहे. त्यासही पोटांस मिळत नाहीं. याप्रमाणें त्याची अवस्था आहे. ही मसलत सिद्धीस गेल्यावर दतियेकराचे पारिप-

१ पैक्याची ओढ.

त्य करावें असा मनसबाही बोलतात.' ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास राण्यापासून भेदोर दतियेकर उठोन गेले, उत्तम झालें. 'कांहीं इकडे येऊन चाकरीस राहिले आहेत' ते राण्याचे अनुसंधानें करून राहिले नसले ह्मणजे बरें. याचा शोध करूनच चाकरीस ठेविले असतील. पुढें होईल तें वर्तमान वरचेवर लिहून पाठवीत जावें. रा छ १ रविलावल हे विनंति.'

खालील मौजेचा जाबजबाब वाचा.

शिंद्याकडील वकिलाचें लिहिणें.

'*लग्नाचीं वस्त्रें भाई वगैरे यांस आलीं. राजश्री माधवराव गंगाधर यांस आलीं नव्हतीं. यास्तव बावांनीं त्यांस वस्त्रें देऊन, सरकारचीं वस्त्रें देतों ह्मणून बोलले.'

त्यांवर नानांचें उत्तर.

'माधवराव गंगाधर यांस श्रीमंतांचे लग्नाचीं वस्त्रें सरकारचीं आलीं नव्हतीं त्यावरून पाटीलबावांनीं[१] येथें त्यांस वस्त्रें सरकारचीं ह्मणून दिल्हीं ह्मणोन लिहिलें, त्यास सरकारचीं वस्त्रें ज्यांनीं आहेर केले होते त्यांस दिल्हीं. त्याजबराबर राजश्री दादाजी गंगाधर यांसही दिल्हीं.' (अर्थात् माधवराव यांणीं आहेर केला नाहीं सबब त्यांस वस्त्रें पाठविलीं नाहींत.)

'कोंडाईबारीवर छावणी करावयाची असल्यास विमनस्कतेचीं पत्रें लिहूं नयेत. फार गोड येत जावीं.'

'विमनस्कतेचीं पत्रें येथून लिहिण्यांत येत नाहींत. तुह्मांकडून निर्मळ वृक्ष उभे होऊन येतात त्यांचीं उत्तरें मात्र सरळ रीतीनें लिहीत गेलों. कोंडाईबारीवरील छावणीकरितांच गोड ल्याहावें, नाहींतर गोड लिहूं नये, असा भाव येथें नाहीं. मुळींच गोड आहे तेथें गोडच लिहीत गेलों व लिहीत जाऊं.'

---

*श्री॰ सवाई माधवरावसाहेब यांचे लग्नाचीं. [१] पाटीलबावांनीं.

'येथून पेशजी *कलमबंदीचे यादींत लिहिलें होतें कीं 'दरम्यान तहास राजश्री पाटीलबावा' ह्मणून कलम लिहिलें आहे. त्यांत सामील होऊन असें लिहिलें आहे, इतकें मात्र नसावें. वरकड बरें आहे. याचें उत्तर पाटीलबावांनीं केलें कीं याविशींची काळजी न करावी. त्या कलमांत पुढें दरज राखिली आहे. यादींत लिहिलें तरी आह्मांस बदमामली सरकाराशीं करावयाची नाहीं.'

'येथून असें लिहिलें होतें याचें कारण कीं, तहनामा कोठेंही जाऊन कोणीही पाहिला तरी वाईट न दिसावें याकरितां लिहिलें. केवळ पाटीलबावा बदमामली सरकाराशीं करतील, याकरितां लिहिलें असें नाहीं. याचें उत्तर पाटीलबावांनीं केलें तें तुह्मीं लिहिलें, त्यास त्याचा अर्थ असा नाहीं. तितकीं अक्षरें नसल्यास उपयोगी हें जाणून लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें तहनाम्यांत 'सामील होऊन' इतकें लिहूं नये. वरकड लिहिलें तें बरें आहे. त्यास बरें दिसेल ते करतील.'

'कालचीं पत्रें श्रीमंतांचीं आलीं, तेंव्हांपासून मर्जी ठीक नाहीं.'

'मर्जी ठीक न दाखवून सरकारकाम चांगलें घडत असल्यास उत्तम आहे.'

स्वदेशीय राजांस होईल तितकी मदत करून, परदेशियांचा पाय होतां होईल तेथपर्यंत पुढें शिरूं द्यावयाचा नाहीं, असा नानांचा निर्धार होता. पुढें पहाः——

'‡चेतसिंग राजा पांच हजार फौज व पन्नास हत्ती, खजीना, घेऊन बिजेगडास कुटुंब ठेऊन रेवामुकुंदपुरास आला तेथून मुजरत पत्रें राजश्री पाटीलबावांस पाठविलीं. राजाचें मन फिरोन जमाव करून इंग्रेजावर जावें. पाटीलबावांकडे वकील रवाना केला, तो आल्यावर कांहीं पैक्याची तोड पडल्यास त्या प्रांतीं जावें, असा विचार दिसतो.' ह्मणोन विस्तारें लिहिलें त्यास अमानी (?) इंग्रेजास मिळाला व फितुर चेतसिंगाचे फौजेंत झाल्यामुळें राजा हलका जाहला. यामुळें निघाला परंतु हिंमत आहे.

---

* इंग्रेजाशीं ठरत असलेले तहासंबंधाच्या कलमबंदीबद्दल हा मजकूर आहे.

‡ हा काशीचा राजा इंग्रेजांचे वर्चस्वामुळें काशींतून पळाला होता.

अशा समयीं त्याची कुमक करून इंग्रेजाचें पारपत्य करावें. केवळ पै-क्यावरच दृष्ट ठेऊं नये. मसलतीवर नजर ठेऊन करावें. समय आहे.'

'हेष्टीन काशीहून निघून कलकत्यास केला, त्यांतील आशय इंद्रसेनास ठावका असेल. याचा शोध करून लिहून पाठवावें. ह्मणून येथून लिहिलें होतें त्याचें उत्तर लिहिलें कीं, येथें शोध केला. इंद्रसेनाच्या बोलण्यांत हेष्टीन काशीच्या कार्यभागानिमित्त आला होता तो उरकल्यावर मग क-शास रहावें ह्मणून माघारा गेला. काशीहून लोक येतात त्यांच्या सांग-ण्यांत, हैदरखानाचा ताण भारी बसल्यामुळें अंतरवेदींतील सारा जमाव घेऊन माघारा गेला असें आहे. इकडील मसलतीवर पाटीलबावा आहेत. हे अंतरवेद खालीं पाहिली असतां चाल करतील. याजकरितां इंद्रसेन सलू-खाचें बोलणें बोलण्यास पाठविला ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास हेष्टीन मातबरच मनसबा करावयास काशीस आला होता. परंतु हैदरखानाचा ताण व फराशिसांचें येणें यामुळें गेला. इकडील समारोप केला असें दिसतें.'

'इंग्रेजांचा जमाव चेनापट्टणाकडे भारी असतां, हैदरखानानें जरब चां-गली बजाविली. इंग्रेज चेनापट्टणाकडे गेले, फराशीसही येणार. काशीकर राजाची व आपली भेट झाली. पातशहा, नजफखान यांचीं राजकारणें आ-हेत. तीं पक्कीं करून हेष्टीन काशीस आहे त्याचें पारपत्य केलें असतां मसलतच शेवटास जाते. आपण मन घालून मसलत केली असतां मोठेंच यश येण्याचा समय आहे. ही मसलत पुढें जाऊन करतात. असा सिद्धांत ठरवून पत्र पाठवावें. पत्र पावतांच इकडील ओढ सोसून पांच सात ह-जार फौज पाठवूं हा मनसबा फार चांगला.'

नाना, समुद्रापलीकडील बातमी कशी काढीत ती बघा.—

'विलायतेस फराशीस व वलंदेज व पर्तकश तिघे टोपीवाले एक झाले आहेत असें ऐकतों. श्रीमंतांचें दौलतीचें ओझें पाटीलबावांवर यास्तव त्या-चें पुर्तेपणें मनन करून पाटीलबावांनीं ल्याहावें.

आतां निरनिराळे पत्रांतील मजेदार चुटके खालीं देतों.—

'श्रीमंतांचे पाय ध्यानांत आणून, स्वच्छ अंतःकरणें संदेह सर्व शफथ-पूर्वक टाकून देऊन इंग्रेजांचें पारपत्य पूर्वीं मसलतीं लिहिल्या त्यांतून को-णता ठराव करणें तें करून आपआपले कामावर जाऊन निवड करावी.'

'सरकारचीं कामें जाहीराणा चांगलीं दिसत अशीं आहेत. ते केलीं

ह्मणजे सहज लोकांचेही संदेह जातील. ' घरांतील गोष्ट तर एके आईचीं लेंकरें. संदेह टाकले ह्मणजे स्वच्छताच आहे. नवें जडणें लागतच नाहीं. ' अशाच कल्पना व संदेह घेऊन दौलतेचा नाश जाहला. पुढेंही ईश्वरें निर्मिलें असेल तसें घडेल. यास आमचा व तुमचा उपाय काय ?–ज्यांत सरकारकाम चांगलें होय तें करावें. '

'सर्वांनीं मिळून सरकार रक्षावें तरी सर्वांची शोभा राहील असें समजावें.'

'सर्वभार पाटीलबावांवर. याउपरीही संदेह येऊं लागल्यास, दौलत राहत नाहीं. अशीच इश्वर इच्छा ह्मणावी. ' 'राजश्री पाटीलबावा श्रीमंतांच्या पायांशीं एकनिष्ठ व आमचा भाऊपणा अकृत्रिम. बरें वाईट सांगावयास जागा इतकीच. असें जाणून लिहिलें आहे. सर्व संभाळणें राजश्री पाटीलबावांकडे आहे. भारही त्यांजवरच आहे. '

' परस्परें सुखादुःखाचे सोबती पाटीलबावा व आह्मी खावंद एक. त्यांत भाऊपणा. खावंदांच्या चाकरीवर एकनिष्ठ. त्यांत क्रियाही जाहली. त्याप्रमाणें परस्परें करण्यांत येतें. तेव्हां दगाफटक्याची शंका तुमचे चित्तानें घेऊन कसें लिहिलेंत? '

'परिणाम दौलतीचा ईश्वराधीन आहे. आमच्यानें होईल तेथवर करतों. ईश्वरी इच्छा असेल तशा बुद्धी सरदारांस होतील. '

'थोर आहेत त्यांचें लिहिणें बोलणेंच प्रमाण असतें. व त्या विश्वासावरच मोठीं कामें होत असतात. व ज्या मर्यादा आहेत त्या चालविल्या असतां कल्याण होतें. ' 'ज्यांत श्रीमंतांचे दौलतीचें कल्याण ती गोष्ट करावी. ' ' हीच इच्छा कीं सरळ बोलावें, सरळ करावें, खावंदांची–दौलत रक्षावी.' यांतच पुण्यपुरुषार्थ आहे. '

आतां चमत्कारिक मजकुराचे कांहीं लेख खालीं दाखल करितों.–

'सुरतेंत अद्भुत वायु सुटून घरें दारें पडलीं हें वर्तमान विलायतेस गेल्यावरून कौसल झालें, त्यांत आपली बेमानी असें जाणून हेष्टिनास फाशीं द्यावें असा निश्चय झाला. त्यावरून हेष्टिनास घेऊन जावयाकरितां मेस्तर होमपस जावल (?) पाठविले आहेत. त्यासी हेष्टिन बोलतो कीं, आतां मी श्रीमंतांशीं वगैरे विरुद्ध वाढवीत नाहीं. सलूख करतों. व काशीच्या राजाची स्थापना करतों. याप्रमाणें वर्तमान आलें. सत्यमिथ्या श्री जाणे.

परंतु काशीच्या राजाच्या घरीं कलकत्याहून पत्रें आलीं आहेत. त्यांत तुमचें काम तुह्मांकडे सांगून स्थापना पूर्ववत् करावी. याप्रमाणें निश्चय होतो ह्मणून आलीं. काशीहून पत्र आलें कीं, हेष्टिनानें काशींत राजाची स्थापना केली होती त्यास कैद केलें. त्यावरून कलकत्त्याची बातमी खरी असेलसें वाटतें. मुंबईस जनराल विलायतेहून दुसरा आला. त्यानें बंदोबस्त करून, मागील जनराल यास फार्शी दिलें. व सुरतेस सातहजार माणूस मुंबईहून आलें, ते सुरत वगैरे गुजराथेंतील बंदोबस्त करणार ह्मणून पायागडाहून पत्र पाटीलबावांस आलें. ह्मणोन लिहिलें तें सविस्तर कळलें. त्यास कलकत्त्याची बातमी खरी असल्यास त्याचा अनुभव पाटीलबावांस लौकरच येईल, कीं पाटीलबावा जसें ह्मणतील तसें इंग्रेज कबूल करतील. मग कलकत्त्याचें वर्तमान खरें असें मानण्यांत येईल. हैदरखानाच्याही तहाचें बोलणें हैदरखानाचा तह होणें तो सरकारचे विद्यमानें व्हावा. हें इंग्रेजाशीं बोलून करारांत आणावें. मुंबईचें वर्तमान पायागडाहून पत्र आलें ह्मणून लिहिलें, परंतु ही बातमी खरी असती तर येथें ही बातमी समजती. ह्या बातम्या खऱ्या नाहींत. कलकत्त्याची बातमी येथें येते त्यांत हें कांहीं नाहीं व मुंबईचीही नाहीं.'

'इंग्रेजांनीं मुंबईंत दंवडी पिटली कीं, श्रीमंतांचा व इंग्रेजांचा तह झाला व कल्याण बेलापूर वगैरे जागेचा जिनस झाडून व घराचे इमारतीचीं लांकडें देखील मुंबई साष्टीस नेतात. व तमाम कल्याणापासून देखील माहालचा वसूल रयतेपासून फार निकडीनें डोईवर धोंडे देखील देऊन नेतात. याप्रमाणें बातम्या चहूंकडील आल्या. व येत आहेत. त्यास तह होऊन स्नेह झाला असतां अशा गोष्टी इंग्रेजांनीं करूं नयेत. हें वर्तमान तुह्मीं राजश्री पाटीलबावांस सांगावें.' 'संगमरवरी दगड या दिवसांत चांगला निघत नाहीं. पर्जन्यकाळीं काढले तसे मिळतात. याकारितां पर्जन्यकाळीं श्रीमंतांचे आज्ञेप्रमाणें दीड गज लांब व गजभर रुंद व अर्धा गज तीन तसू जाड याप्रमाणें पाठवून देऊं. याप्रमाणें पाटीलबावांनीं सांगितलें ह्मणून लिहिलें. व दुसरी बातमी लागली कीं, धारेजवळ मांडवगड किल्ला आहे येथें पातशाही इमारत संगमरवरी दगडाची आहे. व दगडही मोठाले आहेत. वर लिहिल्याप्रमाणें तेथेंही मिळेल ह्मणून लिहिलें त्यास तेथेंही शोध करावा. व तुह्मीं वर लिहिल्याअन्वयें पर्जन्यकाळीं दगड जरूर पाठवावा. संगमरवरी

दगडांस तिकडे उणें नाहीं. लौकर पाठविल्यास येईल परंतु आमचें काम याकरितां कसें होईल पाहवें. '

येथवर नानांचे उज्ज्वल गुण दर्शित करणारे, बहुतेक लेख नमूद केले. आतां त्यांचे अंगीं जो एक मोठा दोष होता कीं, जेणेंकरून ऐन आणी-बाणीचे प्रसंगीं त्यांचे सर्व गुणांवर पाणी पडून खुद्द त्यांचा व त्यांचे देशाचा पुरा नाश झाला. तो दोष दर्शित करणारेही त्यांचे कांहीं लेख येथें उतरून घेतले पाहिजेत. हा दोष, भीरुता (ह्मणजे भित्रेपणा) हा होय. मोठ्या मोठ्या प्रत्येक मसलतींत, पुढें काय होईल कोण जाणे, असें नानांस नेहमीं भय वाटे. व त्यामुळें त्यांचें वर्तन सदोदित धरसोडीचें असे. खालील लेख पहा.--

'राजश्री नारोपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी राजश्री पाटीलबावांनीं इंग्रेजांशीं सलुख करून परस्परें तहनामे दिल्हे घेतले. इकडे तो फराशीस भारी सरंजामानिशीं आले. टिपूनीं बिदनूर प्रांतीं हांगामा केला. याउपर उलटून, फराशीस आपण एक होऊन चेनापट्टण घेतलें तर मसलत भारी पडेल. दक्षणेंत इंग्रेजाचें मकाण सुरत मुंबई खेरीज नाहीं. कर्नाटक निवैर. टिपू व फराशीस एक तेव्हां कसा कल बसेल नकळे. यास्तव याची तजवीज पाटीलबावा काय ठरावितात? मनसबा कसा करावा? येविशीं एकांतीं चार घटका निवळ बोलोन पक्का मनसबा काय सांगतात तो लिहून पाठवावा. इंग्रेजाचा तह ठरला हा एके प्रकारें यासमयीं बरा होता. त्यास हल्लीं भारी सरंजामानिशीं फराशीस आले ते व टीपू एक त्यांत दुसरे मातबर कोण कोण मिळतील. अशा तोडणी आहेत. यांत कसा कल बसेल याकरतां याचा पुर्ता विचार करून लिहून पाठवावें. रा छ २२ जमादिवल हे विनंति. '

'राजश्री नारोपंत स्वामींचे शेवेसीं.

विनंति उपरी मुसाभुशी फराशीस हैदरखानाकडे इंग्रेजाच्या पारपत्याकरतां मदतीस आला. हें वर्तमान पेशजी लिहून पाठविलें आहे. त्यास सांप्रत त्याजबराबर पंनास जहाजें व बारा तेरा हजार गोरा याप्रमाणें स-

रंजामानशीं गुडलुराजवळ आला. सरंजाम भारी आहे. याप्रमाणें बातम्या आल्या आहेत. तेव्हां टिपुमिया व फराशीस एक जाहले तेव्हां मसलत कशी पडेल पाहवें. वर्तमान कळावयाकरतां लिहिलें आहे. राजश्री पाटीलबावांस कळवावें. रा छ १ जमादिलावल हे विनंति. '

फ्रेंच लोकांचा प्रख्यात सरदार मॉंशर बुशी यानें नानांस दोन पत्रें पाठविलीं होतीं, व त्यांच्या नकला करून पाटीलबावांस दाखविण्याकरितां नानांनीं नारोपंताकडे त्या नकला पाठविल्या त्यांतील मजकूर चमत्कारिक असल्यामुळें, त्या येथें उतरून घेऊन हें पुस्तक पुरें करतों.

१

मुसाभुशी याचें पत्र श्रीमंत राजश्री नाना यांस आलें त्याची नक्कल.

आह्मीं तुह्मांस करेविसा (?) हून पत्र पाठविलें त्याचें उत्तर तुह्मीं पाठविलें तें आह्मांस गुडलुराचे मुक्कामीं छ १४ रविलाखरीं पावलें. तें वाचून बहुत खुशाल जाहलों. तुह्मीं हमेशा दोस्त फराशिसाचे आहां. आह्मांस आमचे खावंदांनीं बहुत फौज व सरंजाम मजबूद देऊन या प्रांतीं पाठविलें. कारण इंग्रेजास तंबी करून मारून काढावा. आमचे खावंदाचा आह्मांस हुकूम आहे कीं, ' हिंदुस्थानांतील सरदार आहेत त्यांचा मुलूख व किल्ले इंग्रेजांनीं घेतले आहेत ते त्यांजपासून घेऊन ज्यांचे त्यांस *द्यावे.' आह्मीं तुह्मांस लिहिलें आहे हें खरें मानावें. यांत तफावत पडणार नाहीं. मुसामुतनी[1] यांणीं मुसावणेंत या समागमें पत्रें पाठविलीं, तीं सर्व पावलीं. तीं पाहोन बहुत खुशी झाली कीं, तुह्मी इंग्रेजासमागमें सल्ला करीत नाहीं. ' तुह्मीं खरें जाणावें कीं, आतां तिकडे यावयाची मोसम नाहीं. मोसम आली ह्मणजे, आह्मीं बहुत मजबुदी सरंजामानशीं तिकडे येतों. तुह्मीं आह्मीं मिळोन इंग्रेजास खस्त करून टाकूं. आह्मीं आपली फौज व दारूगोळा सारा तयार केला आहे. थोडक्याच दिवसांत आह्मी आपल्या शत्रूवर चालून चेनापट्टणावर[2] जातों. आमचा दुसमान आहे त्याशीं लढाई करून तंबी करून जलद तुह्मांस वर्तमान लिहून पाठवितों. जे इं-

---

* वाहवा ! ! फ्रेंच लोकांचा इकडे येण्याचा हेतु एकूण हा होतांना ? शाबास ! बुशी साहेब शाबास ! ! १ फ्रेंचसरदार. २ मद्रासेवर.

ग्रेजास सामील होतील त्यासुद्धां तंबी श्रीमंत व आह्मीं केली जाईल. तुह्मींही इंग्रेजाशीं लढाई करावी. मुसामुतनी यांनीं आह्मांस लिहिलें कीं 'श्रीमंत राजश्री माधवराव साहेब यांची शादी झाली.' आमचे तर्फेनें मुबारखबाजी करावी ह्मणोन मुसामुतनी यांस लिहिलें आहे. आमची व श्रीमंत कैलासवासी बाळाजीराव यांची बहुत दोस्ती होती. कोलोनल मुसामुतनी तुह्मांपाशीं आहेत. ते इतबारी पातशहाचे व वजिराचे व आमचे आहेत. जें आपणांस सांगावयाचें असेल, तें यांजजवळ सांगावें. यांजला जें सांगणें तें तुह्माजवळ सांगतील. तुमचे जबाबास आह्मी बहुत आहों. ईश्वर तुह्मांस फत्ते देऊं. छ २६ रविलाखर सन सद्बासमानीन.'

२

मुसभुसी याचे पत्राची नक्कल.

जहाममग अषली मरवबत सौकतमाली.
मजलत मुलाज मेहरबान मदारुलमाहाला.
बाळाजी पंडित जुबला मोहबत हुर.

छ १५ रजबपावेतों जर जागा गडलतर खैर अफीयेत जाणोन आपली षादमानी हमेशा कलमी करवीत आलें पाहिजे. दिगर—इंग्रेजांनीं बहुत गरमी युक्ती करी करून खुषकी तमाम काबीज केले. आणिक करीत जातात. याजकरितां खुषकीचे तमाम सरदारांनीं इंग्रेजास तंबी करून खुषकींतून त्याजला खेरीज करावें. ह्मणून-नक्ष ठरावून, त्याजप्रमाणें इंग्रेजावर चहूंकडून खुषकीवर मोहीम केली आहे. दर्यांत इंग्रेजाचीं जाहजें वगैरे आहेत त्याची बंदीबद्दल फराशिसाची जमियेत पाठविणें. ह्मणून मसलत करून नबाब हैदरखान बाहाद्दर नजत मकान यांजकडून फराशिसाच्या पातशाहास, वजिरासही खतें लिहून मजूरत जाहाजें वगैरे पाठविले. करितां पेशजी मुसेसफेन व मुसेदुषमेनबराबर फराशीसाचे जमियतखाना करून पाठविले होते. त्यास हल्लीं आह्मांसही सातहजार गोलंदाजसहित रवाना करूज पाठविलें याकरितां आह्मीही गुडलुरास येऊन तीन महिने जाहले. आह्मी पाहिजे तें सामान सरंजाम व तोफखान्याचे बैलावर चारीच घोडे व

---

१ लग्न. २ आनंदप्रदर्शन. श्री॰ नानासाहेब पेशवे. ४ पत्र.

दरबारी करितां बैल उंटे वगैरे खर्चास नगद व खानेचा सरंजाम नबाबफ-त्तेआह्मीखां बहादुर यांणीं करून दिल्हा आहे. आह्मी आपली जमियेत, व नबाब मौसुफ याची जमियेतचे इतिफायानें आनकरीह चेनापट्टणचें मकान घेऊन इकडील तमाम गारत करून तैसेच मोंबैकडे दर्याचे राहानें मुसासलेन यास जाहाजांसुद्धा रवाना करून, पाठवून आह्मी खुषकीचे राहानें येत असों. खुदाचे फजलेकडून मुंबै वगैरे मकानें घेऊन, रावपंडित प्रधान यांचे तालुके मकाना वगैरे इंग्रेजांनीं घेतले आहेत. [ते] ही सहजांत सोडून दिल्हे जाईल. आह्मी आलों ते पाहून इंग्रेज आपले जागां घाबरा होऊन खुषकीचे सरदारांशीं फोडाफोडी करून आपलेकडे करून घ्यावें ह्मणून या तजविजेंत आहेत. त्याची तजवीज आपण आपले करारमदारावर कायम राहून तिकडे इंग्रेजास तंबी आमलांत येईलसें करावें. आमचे व आपले इतिफायानें, इंग्रेजाचे नांवनिशाणी नाहींसारिशी नस्तनाबूद होतील आणीक बहुवाद नफे होतील. आपण इमामरातीबेन नबाब दूरदेशीं आहेत. कलमी करावे असें नाहीं. इंग्रेजाकडील गनेरल[3] हमीष्टवीन जनराल मलाकैव अशीर जाहाले आहेत. त्यांस सोडून द्यावें. त्यांस कैद करून ठेविलें कडून इंग्रेजाकडे रघुनाथराव आहेत. त्यांच्या बदला होत आहे. आह्मांस आपले दोस्त जाणोन हमेशा आपली षादमानी कलमी करीत आलें पाहिजे. ज्यादा काय लिहिणें असे. '*

---

१ नक्त. २ सोबतीनें ? ३ कर्नल (हे इंग्रजी सरदार कोण ?)

* या पत्रांतील पुष्कळ यवनी शब्द आह्मांस समजले नाहींत यामुळें बाळबोधींत लिहितांनाही चुका झाल्या असतील.